

RÉGI HAZAI NYOMDÁK MINTAKÖNYVEI

*Adalékok a magyar betű és
a nyomdai „cifra“ történetéhez*

Írta
SZENTKÚTY PÁL

BUDAPEST, 1940

A MAGYAR BIBLIOPHIL TÁRSASÁG
KIADÁSA

RÉGI HAZAI NYOMDÁK MINTAKÖNYVEI

*Adalékok a magyar betű és
a nyomdai „cifra“ történetéhez*

Írta
SZENTKÚTY PÁL

BUDAPEST, 1940

A MAGYAR BIBLIOPHIL TÁRSASÁG
KIADÁSA

A szerző szonettje a betűhöz

*Amit a Jó s a Rossz között támolgó Szellem,
Az ember-ész és szív e sárgolyón teremtett,
Mind-mind itt szunnyad ím e néhány Jelben:
Hit, álom, bölcsesség, szelíd szépség-lehellet*

*És bú és gond is; vad harag — és égi kellem . . .
Ó, mintha lelki szemmel látnál néma kertet,
Hol nyüzsgő csíra minden még és — születetlen.
Holt még a hit, az álom vak s majd-szépségeknek*

*Sok gyenge magja mélyen nyugszik. És a méla gond,
A tűnő, barna bánat válhatatlan párja,
S a gyűlölet is békén szendereg még ottan . . .*

*Mi lesz, ha itt, a termő Szellem, Olvasóm, ó mondd,
E képzelt kertnek minden zúgát átaljárja?
S a dermedt, szűz Anyag legott Életre lobban? . .*

I.

Paul Valéry úgy véli, hogy az európai, vagyis azt az embert, akiben az európai szellem a maga teljességében jelentkezik, három alapvető vonás határozza meg. Minden faj, minden nép, minden nemzet, mely előbb rómaiává, aztán kereszténnyé vált, végül pedig elfogadta a görögök gondolkodásmódját, tökéletesen európai. A lelkek egysége, melyet a kereszténység valósít, egységes moráljával és hitével, odakerül a római jog adta jogi egység mellé s hozzájuk szegődik a szellem fegyelmezéséből született tudomány, elménknek ez a legjellemzőbb terméke, legcsodálatosabb és legegényibb dicsősége. Ez, a fajtól, sőt a nemzetiségtől és a nyelvtől is különböző s fölénk emelő hármasság egyesíti és hasonlóságot tesz Nyugat- és Közép-Európa államait.

S mi bizvást hozzátehetjük, hogy mindez az annyi háború viharait túlélt (s hisszük: mindent túl is élő) egység nem következhetett volna be egy szerény kis eszköz, a betű közvetítő szerepe nélkül. A görög és főként a latin betű elválaszthatatlan társa ennek a szellemnek. A szellem legszívesebben a betű szárnyán közlekedett mindig s közlekedik maiglan.

A jelírás — a betű — kezdetei elvesznek a történelem ködében. Mai tudásunkkal alig-alig dönthetjük el, hogy az írás keletkezésének melyik elmélete helytálló. Az a régebbi-e, mely a betűt a képírásból, a szóírásból, a szótagírásból származtatja és szerves fejlődés eredményének fogja föl, vagy az-e, amely tagadja a betűírásnak a szótagírásból kialakulását s még annak lehetőségét is. Egy bizonyos: a betűjelekben is, akárcsak a képírásban, fogalmak éltek. A hangok jelei fogalmak szimbolumai voltak. Nemcsak jelek, jelképek is. Ma, természetesen, mikor ezek a betűk végső egyszerűségükben, teljesen kialakultak állnak előttünk néhány évezrede, ősi tartalmukból szinte semmit sem érzünk többé s kész, adott eszközökként, gondtalanul élünk velük.

A latin betű — a legelterjedtebb írásjel, a mi írásjelünk — eredetét, miként az írásét, találgatjuk csupán. A latin alphabet feltevésünk szerint a görögből, az meg a phöníciaiból származik. A rómaiak az írásnak sokféle alakjával éltek.

Ezek az írásmódok — a nagybetűs kézírás, a régi római kézírás, az unciális (gömbölyded) és fél-unciális írás — különböző fejlődésben folytatódtak aztán a római birodalom bukásáig. Ma is használt latin betűnk Nagy Károly korának alkotása. A renaissance antik mintákra támaszkodó klasszikus műveltsége újra életre kelti a római betű-hagyományt, típusá egyszerűsíti a régi latin betűt s ezzel megteremti modern nyomdászatunk végérvényes betű-formáit. A nyomtatás föltalálását közvetlenül megelőző időkben — Updike szerint — a kézírásnak három alaptípusát különböztetjük meg: 1.) a formális írást, melynek a mi nagybetűnk felel meg, 2.) a közönségesebb, kevésbé formális írást, nyomtatott kisbetűnk előképét s 3.) az epistoláris írást, melyen mai kurzívánk alapszik. Ez utóbbit az angolok „italic“-nak nevezik.

Minthogy a nyomtatott betű az írottól alakul ki, a nyomtatás őskorában a főcél a kézíratszerűségre törekvés volt. Tudjuk, hogy Gutenbergnek betűk összevonásával, ligatúrák bőséges alkalmazásával mily mesterien sikerült 42 soros bibliájában a kézíratos könyvet megközelítenie. De a Gutenberget követő nyomdászok — főként Rusch és a fejledező renaissance hatására az első olaszországi mesterek, Sweynheym és Pannartz — csakhamar rájöttek arra, hogy a nyomtatás az írásnak egészen magasrendű kalligrafikus kifejlesztését kívánja meg. A betűnek önállónak, világosnak, egyszerűnek és határozottnak kell lennie. S „míg az írott betű mestere nem egyes betűt, hanem mindig szót ír, a szó betűit kapcsolja, komponálja össze szervesen szóképpé, addig az új típus tervező művésze egyes betűt alkot, amelyet nem ír többé, hanem rajzol és vés,“ — mondja erről a jelenségről Kner Imre. A renaissance olaszai kezdik el így tudatosan keresni a nyomtatott betű önálló stílusát. Az újraéledő euklidészi geometria alapján tudósaik kialakítják a nyomtatott betű új formanyelvét. Ezek a szépség titkait az arányok összhangjában fáradhatatlanul kereső tudósok megalkotják a távlatant (a perspektívát). S mikor a XV. század vége felé a mozgatható nyomtató betűnek önálló, új élete, egyénisége keletkezik, — a kor kutató kedve azonnal ráveti magát erre az új területre, a nyomdászatra is. A renaissance matematikusai a betűknek, a körző tudatos használatával, új esztetikáját teremtik meg. Az olasz kalligráfusok tudományos úton újítják meg az írást. Eljárásuk azóta is alapja a betűrajzolásnak és szerkesztésnek. A betűk szerkesztésén kívül a renaissance-nak a könyvnyomtatás terén második nagy ujdonsága, a kiváló velencei nyomdászhumanistának, Aldus Manutiusnak az az ötlete volt, hogy a *dült*, a kurzív kézírást mintául vegye és átvigye a nyomtatásba. Így, az ő szerepével olvad össze végkép a kalligráfia a tipográfiával. Ekkor keletkeznek Olaszországban az első *betűmintakönyvek*. Az első ilyenmű könyv, mely ugyan inkább csak kőfaragók, szépírók, címer- és cégérfestők használatára készült, *Damiano da Moile* 1480 tájt, Parmában megjelent, nemrég felfedezett és csak egyetlen példányban ismeretes, pár lapnyi nyomtatványa. Betűi egyetlennek még és szerkesztésüknek sincs következetesen átgon-

dolt módszere. A mértani betűszerkesztés igazi atyjának ezért *Luca Pacioli*t, kora kiváló matematikusát, Leonardo barátját kell tekintenünk. Könyve, a *Divina proportione* 1509-ben jelent meg Velencében. Valódi renaissance-tudóshoz illően a római kőemlékek feliratait veszi tanulmánya alapjául s ezekből a verzálisokból fejleszti ki, szerkeszti, építi föl gyönyörű latin nagybetűit. Utána egy egész sereg olasz kalligráfus buzgólkodik a betűírás körül. 1514-ben *de Fanti*, 1517-ben *Torniello*, 1522-ben *Vicentino*, 1545-ben *Palatino* stb. A XVI. század közepéig valósággal virágkorát éli ez a művészet Itáliában. Egyebütt, Olaszországon kívül, alig néhány XVI. századi betűkönyvről tudunk. De ezek, már csak szerzőik rendkívüli személyisége miatt is érdemesek figyelmünkre.

1525-ben jelenik meg *Dürer* könyve, az *Underweysung der Messung*. Minden forma- és térszemlélet alapfogalmairól, minden rajzolóművészet matematikai alapjáról szól ez a könyv s egy hosszú fejezetét a betűnek szenteli. Dürer a latin betűk szerkesztésében olasz mintákra támaszkodik. S mint azok, ő is azt ajánlja, hogy „zu lateinischen Buchstaben mache zu einem jeden eine rechte Vierung, darinn er gefasst werde“. De verzálisainak szépsége nem fogható déli elődeiéhez. Sokkal sikerültebbek fraktúr betűi, melyekre a német nyomdászat még ma is szívesen vissza-visszatér.

Hamisítatlan renaissance-munka a párisi *Geofroy Tory de Bourges Champfleury*-je (1529.), mely az „attikai vagy antik, közönségesen római betűk művészetéről és tudományáról és az emberi testhez és archoz hasonló helyes arányáról“ szól. Tory bonyolult és agyafúrt elméleteket épít, áthatolhatatlan jelképekbe, tudáskodó homályba s rengeteg idézetbe burkolózik, minden elődjét befekettíti és meggyanúsítja (Pacioli például azzal, hogy betűit Leonardo-tól lopta), de közben igazán érzi a „jó betűk boldogságát“ (beatitudo) s a betűszerkesztés terén remeket alkot. Könyvének egy betűjét, a Z betűt, Nemzeti Múzeumunk gyönyörű Champfleury-példánya alapján bemutatjuk itt. (L. az 1. számú mellékletet.)

„Ezek a fokok és lépcsők morális értelemben a boldogsághoz vezető utat jelentik számunkra. S ezt könnyen járhatják azok, kik bírnak a jó betűk, a művészetek s a tudomány ismeretével és tökéletességével“ — magyarázza ezt az allegorikus ábrát lelkesen Tory.

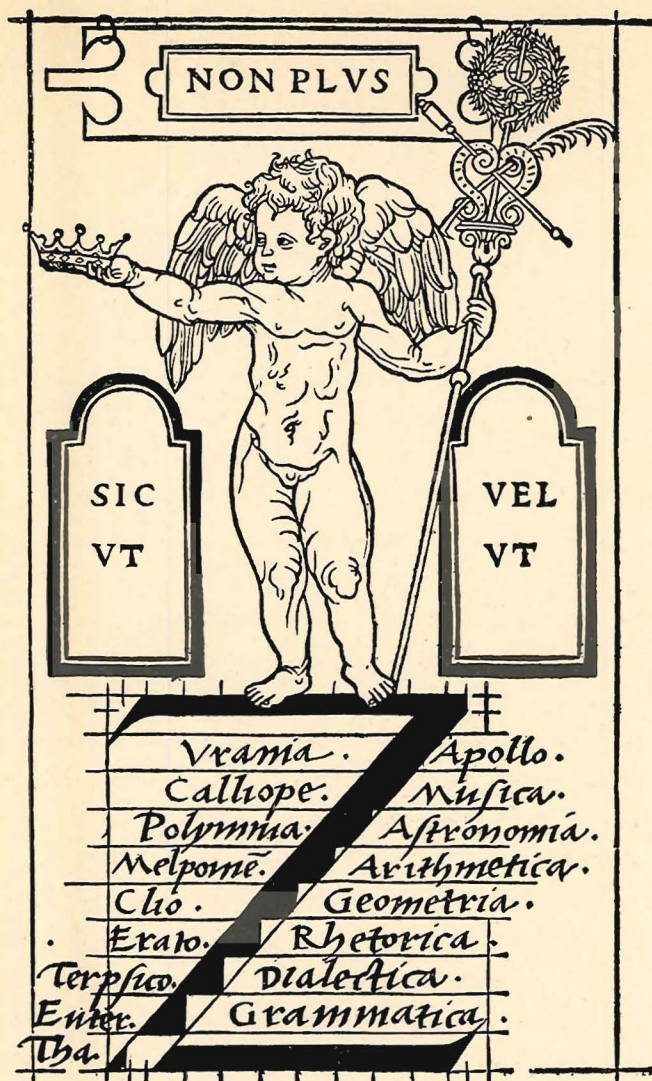
Iparművészeti Múzeumunk könyvtárának tulajdonában van egy rendkívül ritka spanyol kalligráfus-remek is. A vizcayai Juan de Yciar „*Libro subtilissimo por el qual se enseña a escribir y contar perfectamente*“ című Saragosában, 1564-ben megjelent könyve ez. A betűalkotó képzelet a legváltozatosabb formákban éli ki magát a könyv fametszetű ábráin. A spanyol ősnymtatványok utólérhetetlen szépsége éled meg újra helyel-közzel ezeken az erőteljes rajzokon. (L. a 2. számú mellékletet.)

De a magyar Bocskay György formagazdagsága tán valamennyi XVI. századi kalligráfus-mesterén túltesz. Két *írásmintakönyvét* a bécsi császári udvar számára

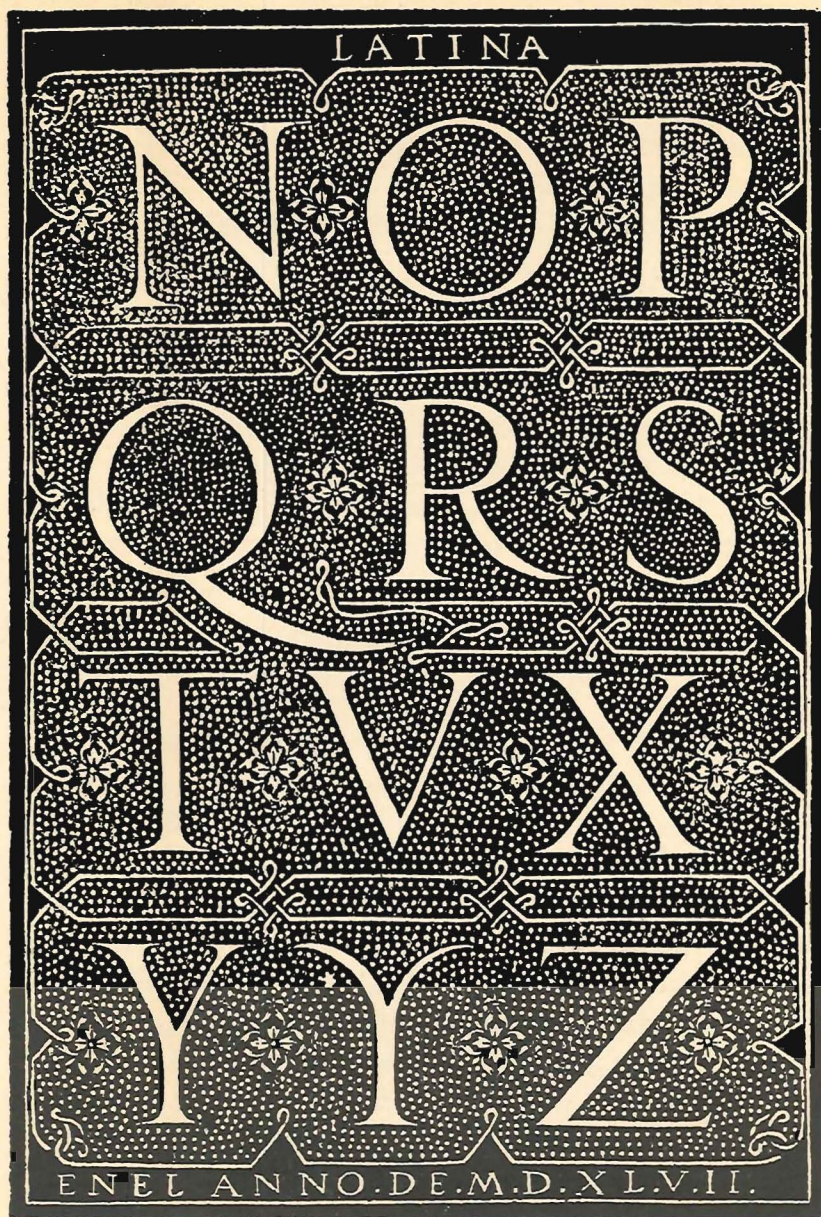
készítette. Az egyiket, 1571-ben, egyedül, a másikat *Hoefnagel György* belga festő társaságában. Hoefnagel Bocskay betűit színpompás virágdíszes kerettel fonta körül. Tanulmányunk számára e kincsek, kísérleteink ellenére, sajna, hozzáférhetetlenek maradtak. Az irodalmunkban megjelent gyérszámú és gyenge másolat csak halvány képet ad e nagy mesterünk kimeríthetetlen művészi leleményéről és díszítő képzeletéről, miért is újra-reprodukálásuk számunkra nem sok tanulságot ígért.

A *nyomdai* betűmintakönyvnek, tanulmányunk voltaképi tárgyának, ezek az eddig ismertetett, betűszerkesztéssel, betűtudománnyal és betűművészettel foglalkozók mintegy előfutárjai voltak.

A könyvnyomtatás föltalálása után, mindjárt az első évtizedekben, élénk kereslet indul meg Európaszerte *nyomdabetűk* után. A vándor ősnomdászok rövid életű kis nyomdáinak gyér fölszerelése hamarosan elégtelennek bizonyult a mindenfelé lelkesen tervezett, vagy már alakulófélben lévő nemzeti nyomdászat hirtelen föllobbanó betűszükségletének csillapítására. Otthoni, saját igényt meghaladó betűmetsző műhelyt és nagyobb mennyiségű betű előállítására alkalmas betűöntődét csak gazdagabb nyomdák tarthattak fönn. Ilyenek, valóságos nyomdászházak, szép számmal keletkeztek az akkori világ szellemi központjaiban: Párisban, Rómában, Velencében, Bázalban, Antwerpenben, Augsburgban, Kölnben, Frankfurtban stb. Magában Velencében százötven kisebb-nagyobb nyomdászház működött a XVI. század első felében. E házak eléggé ismeretesek voltak az egész művelt világon. Betűik szépségét a humanizmus, majd a reformáció eszméi meghordozták mindenütt. Feléjük árad most a művelődést szomjazók s azt terjeszteni kívánók érdeklődése és — vásárló szándéka. S ekkor fogamzik meg e kitűnő, félig-meddig tudós nyomdász mesterekben, kik egyben becsületes vállalkozók is voltak, az első modern üzleti gondolat: „Betűimet hirdetni kellene! Be kellene mutatnom a világnak, mim van; a nyomdát berendezni óhajtonak, hogy milyen betűt öntethet velem; a tudósnak, hogy melyik betűmmel kívánja nyomtatni művét. Hadd válogassanak benne!“ — Így keletkezik a *betűmintakönyv*. Még a nyomdásztudomány későbbi nagy fejlesztőinek és előbbrevivőinek, a nyomtatóművészet fölényes mestereinek és utólérhetetlen művelőinek, mint Fournier le jeune, Enschedé, Bodoni, a Didot-k, Unger s a többiek mintakönyveiben is, az örökké tevékeny kutató ösztön szakkedvtelése mellett, lehetetlen észre nem venni az elért szépség-eredményekkel való *kérkedésben* — minden hirdetés ez alfájában és omegájában — rejlő *üzletszerző szándékot*. Ez a szándéka és célja a betűmintakönyvnek — akár nagy betűöntőde adta ki nyomdák számára, akár kicsiny nyomtatóműhely szűkebbkörű közönségének — mindvégig megmarad. Az előljáróban említett s a betűszerkesztéssel bíbelődő művészi és elméleti tárgyú mintakönyvek, melyeket betűtanoknak is nevezhetnénk, mintegy a szellemi alapvetést végzik el e téren. Rajtuk épül föl a gyakorlati nyom-

1. G. Tory Champfleury c. könyvének egy ábrája; a Z betű.

2. Yciar, XVI. századi spanyol kalligráfus
írásmentakönyvének egy lapja.

dászat, mely aztán — az önállósulásnak annyi emberi műben megcsodálható folyamata alatt — kialakítja a maga sajátos formanyelvét, külön törvényeit, kifejezésmódját, — *stílusát*.

A betűmintakönyvek is ilyen differenciálódás útján létrejöttek — elejével csak stílus-kereső, később már önmagára eszmélt — sajátos megnyilatkozásai ennek a nagyszerű új emberi alkotásnak, a nyomtatásnak. Ezekben a hasznos céljuktól — a könyvtől — függetlenedett, külön-élő betűkben szemléltető tán legtisztábban az emberi szellemnek anyagot föloldó s átteleltető fáradhatatlan munkálkodása, teremtő leleménye.

A regisztrumban, a XVI. század közepéig megjelent könyvek ívszámozó betűjelzeteiben, már az ősnyomdász is végigfut a könyvben használt betűi során; mintegy elismétli őket. Előbb csak maga előtt, később már kiemelve a könyvből, külön közleményként, közönsége, rendelői számára is.

A dolog természete szerint ezek az erős használatnak kitett, kézzől kézre járt betűmintakönyvek rendkívül ritkák. Csak kiadói családi kegyelet és a mindent fölkereső gyűjtőtevékenység őrzött meg belőlük itt-ott egyet-egyed. Ritkaságuk adja nagy értéküket és bibliofil keresettségüket. Egy legutóbbi lipcei könyvauctionon, már a világháború nyomott hangulatában, 1800 márkát adtak a gyűjtők Bodoni remek 1771. évi betűmintakönyvéért és 310 márkát Trattner 1760. évi Abdruck-jáért.

Az első s a XV. századból egyetlen ránk maradt betűmintakönyv, Erhard Ratdolt 1486-ban, Augsburgban megjelent Specimen-je. Néhány lapból álló nyomtatvány ez, mely a később Velencébe költözött, jeles ősnyomdász betűkészletének — latin, görög és fraktúr betűinek — mintáit tartalmazza.

A XVI. századból már jóval több mintakönyvet ismerünk. Betű-, és könyvkereskedelmükkel fél Európát behálózó nagyobb nyomdavállalatok, nyomdászházak keletkezésének kora ez. A bázeli *Petri*-, az antverpeni *Plantin*-ház betűmintakönyvei (1525, 1567) e nyomdák és öntők felszerelésének rendkívüli gazdagságát mutatják. Nem lehetetlen, hogy az erdélyi szászóság reformátora, a mi Honterusunk is éppen *Petri mintakönyve* alapján szerzi be bázeli tartózkodása idején (1532—34) brassói nyomdája betűkészletét vagy az azok öntéséhez szükséges betűanyákat (matricákat). Ízlésének előkelősége mindvégig bizonyítja és dícséri kitűnő külföldi szakképzettségét, fogékonyságát a mesterség iránt; de vele született természetes szépérzékét is.

Az antverpeni Christoph Plantin 1567. évi mintakönyve, az „Index, sive specimen characterum“, már 41 betűcsaládot tartalmaz s ajánl a rendelőknek. 7 féle hébert, 6 féle görögöt, 12 latint, 10 olaszt (kurzívát), 3 kézíratszerűt és 3 gotikust (fraktúrt).

A XVII. századból Fuhrmann nürnbergi nyomdász 1616. évi mintakönyvét ismerjük elsőül. Rendkívül érdekesek e korban a római Stamperia Vaticana és

a Propaganda Fide nyomdájának ilyszerű kiadványai. Az utóbbi az Egyház hatalmas missziós munkájának alátámasztására a legkülönbözőbb exotikus népek betűiből tartott óriási készleteket s állíthatta elő a missziós szükséglet szerint e nyelvek nyelvtanait s minden nyelven a Bibliát.

A világszerte ismert leydeni s később amsterdami Elzevir-nyomda ezidőtájt, a XVII. század derekán éli virágkorát. 1658-ban adja ki első mintakönyvét, 1681-ben pedig második, óriás méretű mintalapját, mely Christoffel Van Dyck metszette betűk tömegét tartalmazza. A rendkívül éles rajzú, fínom, apró betűk, melyeket híres 12-ed és 16-od-rétű kiadványaiban, a Respublikákban és klasszikusai-ban használt, nagy népszerűsége tettek szert. Aki „kised forma“ könyvet adott ki az Elzevirek újítása óta, befolyásukat alig kerülhette el. Hatásuk a mi Tótfalusi Kis Miklósunkra is elvitathatatlan. Amsterdami tanuló éve alatt, Blaeu-nál, ki kisebb alakú kiadványaiban maga is az Elzevireket követte, bőséges alkalma nyílt megismerkedni e nagyszerű nyomdászcsalád tipográfikus sajátágaival. Betűinek gyöngyszerű szépsége, árnyalást, a vékony és vastag vonal közt átmenetet alig mutató egyenletessége és tiszta metszése az Elzevir-iskolára vall. Protestánsaink, a XVIII. század végéig — mialatt itthon nem nyomtathattak bibliát — megtartják a hollandiai Ultrajectumban és a svájci Bázelen rendelt Károli-féle bibliafordításuk kedvelt „kised“ formáját és Tótfalusi Kis Elzevir-szerű éles, apró antikva-betűit és remek kurzíváit. Erről a körülményről hűségesen meg is emlékezik mindahány kiadás előszava. „Ez ujjólag nyomtattott Sz. Biblia-is mind formájára 's mind egyéb rendére nézve mindenekben a' b. e. Tótfalusi Uram Exemplari szerint nyomtattott; azért, hogy annyival inkább az embereknek vagy a' fordítás iránt lehető bal ítéletek vagy a könyvnek más szokatlan formája iránt való kedvetlenségek el-távoztathassék“ — mondja a W. Reers Jánosnál, Utrechtben megjelent, 1747. évi magyar bibliakiadás Ajánlása.

A XVII. században jelennek meg az első angol mintakönyvek is. 1665-ben a londoni Nicholls, 1693-ban és 95-ben az oxfordi University Press mintakönyvei. A két utóbbi azokat a gotikus-, rúna- és szász-betűket tartalmazza, melyeket Dr. Fell vésetett az egyetem nyomdájához szerződött kitűnő holland Peter Walpergennel.

Mint ahogy a nyomdászatnak általában, a betűmintakönyveknek is a XVIII. század a fénykora. Az előkelő nyomdász hagyományokat őrző néhány kiváló műhely és mester kivételével a XVII. század nyomdászata, nagy egészében erős súlyledést mutat. Betűben, papírban, festékben s főképp a nyomdászat művészetének lényegét tévő gondosságban.

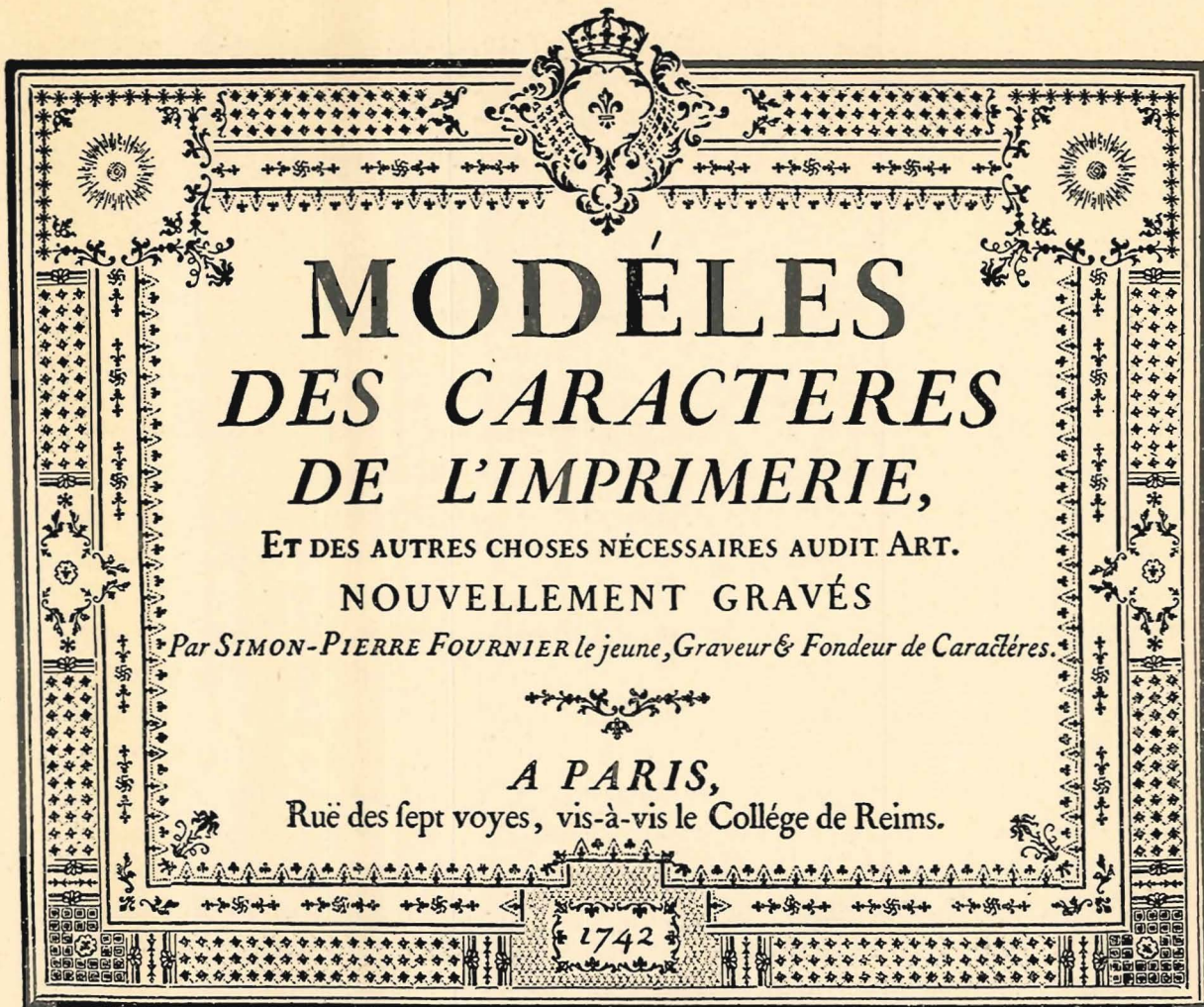
A XVIII. század az, mely újra megnemesíti és művészi színvonalra emeli az elközönségesedni készülő ipusztériát. A könyvnek, mint művészi tárgynak megbecsülése és szeretete sem azelőtt, sem azóta nem emelkedett olyan magasra, mint ekkor. S különösen Franciaországban. Mi sem természetesebb, mint hogy a nyom-

dász mágondja nemcsak az illusztráció remekeinek és a díszítő elemek kifoghatatlan változatainak elhelyezésére terjed ki a könyvben, hanem a tipografikus szépségre is. A könyvdísznek és a lap nagyságának viszonyát biztosan rendező művész csodás arányérzéke mesterségbeli tudással párosult a XVIII. század nyomdászában. A játékos szellem (minden művészet önkéntelen hajtóereje és sugalmazója) a XVIII. században ismét remeket alkot. Új, nagy stíluskorszakot teremt. S benne végtelenül fontos szerep jut a könyvnek. A nyomdászat rendkívüli jelentőségét mi sem bizonyítja élénkebben, mint az, hogy a francia és spanyol királyok buzgó érdeklődéssel kísérik saját nyomdájuk működését és személyesen is részt vesznek azok irányításában. A tipográfusok s a betű egyéb művészeinek fáradhatatlan munkásságáról s képzeletük újat teremtő tevékenységéről a XVIII. század számtalan nyomdai és betűöntődei mintakönyve ad hírt. A párisi Luce (1740, 1771), minden idők legnagyobb betűművészei és nyomdai ornamens-tervezői és öntői, a Fournier-k (1742, 1756, 1767), a haarlemi Enschedé (1744, 1768), a bécsi Trattner (1760), a birminghami Baskerville, a párizsi Bodoni (1771, 1782, 1788), a madridi Real Bibliotheca (1787) és Imprenta Real (1799), a berlini Unger (1791?) mintakönyvei a nyomdászat legfényesebb korszakáról tanuskodnak. Illetve nyers-anyagát, építő-elemeit tárják elénk a XVIII. század könyvremekeinek, művészi elrendezésben, az akkori válogatók gyakorlati használatára, csoportokba szedve. A bécsi Trattneren át a XVIII. század magyar nyomdászatára is erősen ható Fournier le jeune mintakönyvének, Trattner 1760. évi Specimen-jének egy-egy lapját mutatjuk be, mint a külföldi betűmintakönyv kimagasló példáját, 3. és 5. sz. mellékleteinken.

A XIX. század uralkodó betűformáinak kialakulása visszanyúlik a XVIII. századba. A párisi Didot-knak és a párizsi Bodoni-nak volt az új nyomdásztílus kezdeményezésében a legnagyobb részük. A klasszicista antikva, az „új ízlés“, melynek alapját Fr. A. Didot „Épître sur les progrès de l'imprimerie“ c. művében (1775) veti meg, a XIX. század elejére lassan egész Európát, sőt Amerikát is meghódítja. Bodoni néhány XVIII. század-végi remekén kívül, betetvézése ennek a stílusnak a Pierre Didot nyomdájából kikerült nagy folió-alakú háromkötetes Racine (1801—5., Édition du Louvre). „Ennek a könyvnek fényűző kivitele valóságos forradalmat jelent a nyomdászatban. A részletek átgondoltságában, a különböző betűtípusok kiválasztásában és elrendezésében megnyilatkozó mesteri tudás soha és sehol sem ért el ily tökélyt“ — mondja erről a könyvről Bouchot (Le livre). Az igazi Didot-betűk szépsége, ami a vékony és a vastag vonalak merész ellentétéből adódik, jól szemlélhető az 1819. évi betűmintakönyvben is. Ezt a stílust képviseli Bodoni 1818. évi és tanítványának, Amoretinek 1811. és 1830. évi mintakönyve. A nagymultú Imprimerie Royale, melyet még XIII. Lajos alapított 1640-ben s mely a legnagyobb nyomdászokat (Grandjean, Luce, Garamond) nevelte és foglalkoztatta, két hatalmas kötetben

adja ki mintakönyvét (1845—51). Ez a gyönyörű kiadvány mintáiban úgyszólván az egész francia nyomdászat kialakulását elének tárja.

Ugyanilyen fejlődéstörténeti áttekintést adnak a hollandus nyomdászatról a haarlemi Enschedé-ház 1841., 1850., 1855. és 1908. évi mintakönyvei. Az antwerpeni Plantin-Moretus múzeum 1905-ben adja ki „Specimen des caractères dans l'imprimerie Plantinienne“ címmel nagyszabású holland betűtörténetét. Mindmegannyi remekei ezek a betűmintakönyvnek.

3. Fournier 1742. évi betűmintakönyvének kicsinyített címlapja.

II.

A magyarság, mint a Kárpátmedencében való megtelepedése óta, ittélése során annyiszor, a XVI. század elején újra nagyfontosságú elhatározások elé kerül. Az európai szellem, ezúttal a humanizmus és a reformáció képében, az egész kulturális világot új közösségbe, rokonná fűző, nagyszerű emberi mű: a nyomdászat, a nyomtatott betű közvetítésével újra megjelenik ekkor határaink között, feltartóztathatatlanul. Erre az időre esik a fiatal magyar nyomdászat tapogatódzása, a magyar szellemnek, a magyar nyelvnek, a magyar helyesírásnak megfelelő *betű* után. Ekkor kell a magyarságnak — újra! — döntenie arról, hogy az európai szellem *melyikét* fogadja el szelleme válthatatlan társául s a kifejeződésnek mily *eszközével* kíván élni. Az ilyen létfontosságú állásfoglalások nem a véletlen játéka. A néplélek legmélyén végbemenő, az ösztönélet alaprétegeiben gyökeredző elhatározások ezek. S a magyarság ekkor is a *latin* szellemet választja! Az egész magyar nyomdászatban egyetlen példát tudunk arra, hogy magyar szöveget *nem* latin betűvel nyomtattak volna! Erdősi (Sylvester) János Újszigeten 1541-ben készült Újtestamentum-fordításának esete ez. Az újszigeti nyomda felszerelését Nádasdy vásároltatta (Bécsben?) valami Strutius nevű idegenből hozzászakadt nyomdászsal. Már az Újtestamentum nyomtatását végző, Strutiust a nyomda vezetésében felváltó Abádi Benedek is elégedetlenkedik a franciás „ancienne Batarde“-ra emlékeztető (s nem fraktúr!) betűkkel, de a vallásos fűtésű szellemi izgalom nagy sietségében inkább azokkal nyomtat, semhogy késsék. „Mikoron azért láttam volna az betűt, hogy nagy késedelem nélkül nem mielhetni vele, mint hamarsággal lehet, ugyanazon betűt megigazítottam egy néhányat hozzá csinálván, hogy szapora lenne az dolog és hamarabb vígit írhetnök,“ — mondja Abádi az Újtestamentum utószavában. Ettől fogva, bárha a latin betű sem felelt még meg a magyar nyelv különleges nyomdai követelményeinek s csak lassú alakulással, hasonulással vált annak alkalmas, egyenértékű kifejező eszközévé, — magyar nyelvű nyomtatványon sohasem találkozunk többé mással, mint latin betűvel! S ez nem véletlen! Mint ahogy a magyarság társulása a latin *nyelvvél* sem az! A szentistváni nagy ki-

egyenlítő és államrendező gondolat, a különbözők együttélését békén megszervezni tudó, széles és türelmes hatalom-elv mellett kapóra jött a magyarság számára a latinság szellemi *szupernacionalitása*. Élt vele, mert élnie vele bölcsesség volt. A sokfajú, soknyelvű országtéren könnyebben elfogadtathatta, mint a sajátját, melynek elsőse netán vitatható lett volna. „A Hungária-fogalom, mely a magyaron kívül az államhatárok közt annyi más nyelvű népet is magában foglal, így telik meg újra magyar szellemmel, a latin nyelv jótékony, ellentéteket, nemzeti küzdelmeket távoltartó védelme alatt.“ „... Ennek a nem magyar nyelvű kultúrának sajátságos olvasztó ereje volt, melynek nemzeti jelentőségét nem lehet eléggé magasra becsülnünk,“ — mondja Szekfű Gyula XVIII. századi latinságunkról. De megállapításai előbbi korokra is érvényesek s kiváltképp arra a perdöntő állásfoglalásra, hogy a nyomtatott magyar irodalmi szó minden időkre a latin *betű* köntösét öltse magára, benne jelentkezzék. Heltai Gáspártól kezdve, ki is, „hogy az iambor olvaso meg ne akadjon az oluasassban, el-hánta a nehez Ortographiat, auagy irasnak modiat és a szokottra (fonetikusabbra, népisebbre) hozta“ — nyomdászatunk története századokon át nem egyéb (merőben betűalaktani szempontból tekintve persze) a magyar nyelvsajátság küzdelménél a lusta és merev anyaggal, hogy azt a maga tökéletesen kifejező eszközévé tegye. A régi magyar nyomdászok, műveltségük foka szerint, önállóan alkották meg a maguk helyesírását s igyekeztek a latin betűt a magyar nyelv szükségleteihez alkalmazni, hozzáidomítani. *Ezért* sok a baj a külföldről hozatott betűkkel. A külföldi betűöntő nem számol a magyar nyelv sajátságaival; normális antikva-betűt szállít, pedig „idegen országból örökké defektusokkal hozták még eddig a Typust (melly miá a Debreczeniek ma sem élhetnek némelly Typusok nemeivel)“ s „bizonyosság az Unitarius Uraimék Typographiájok-is, kik Bécsből szerezvén Typust, mennyi defektussal van, azok tudják, a kik tractálták és talán ebben a seculumban nem lesz perfecta,“ — állapítja meg már Tótfalusi Kis is. A magyar nyelv és a latin betű végleges összhangja csak a múlt század közepe táján alakul ki. Az összeilleszkedés hosszas folyamata ekkor ér véget.

De a magyarság nem csupán a maga vallásos, szellemi, kulturális szükségletének kielégítéséről gondoskodik nyomdái útján. Az országa — a Szent Korona — területén összegyűlt népek is, a különböző „nemzetiségek“, a maguk nyelvén, jórészt tőle kapják irodalmukat. Az első cirill-betűs román ábc a nagyszebeni nyomdában jelent meg a XVI. század közepén. Az első tót nyelvű könyv, a Praxis pietatis, 1633-ban Lőcsén készül, a tót nyelvhez alkalmazott schwabachi betűkkel. S e kiadványokat követi rengeteg más. A műveltségnek itt gyújtott fénye még a határokon túlra is áthat. Az egész balkáni szláv tér, a török hódoltság alatt nyögő bolgár, román és szerb nép „liturgia slavona“-szükségletét erdélyi könyvnyomtató műhelyek elégítik ki a XVI. század derekától. E korban 9 ószláv, 11 román, 16 szerb és 16 görög kiadvány jelenik meg magyar nemesek és szász pat-

ríciusok jóvoltából. Coresi diakon Brassóban, Lorant Gyulafehérvárott magyar urak támogatásával állít fel cirill-betűs nyomdát. A XVIII. század végétől meg éppen a magyar fővároshoz fűződik a hazai s a déli szlávok cirill-betűs könyveinek sorsa. Szerbiában csak 1836-ban, Bulgáriában még néhány évvel később alakul nyomda. A románok is Budán fejlesztik ki neo-latinitásukat, a magyarok latinsága mellett.

S itt vár tisztázásra az a sokat vitatott kérdés, hogy a magyar nyomdászok, kik között a maga mesterségének nem egy hivatott, magas-színvonalú művelője, művésze akad, a hosszas folyamat alatt, míg a latin betűnek a magyar nyelvhez alkalmazása tart, alkottak-e valóban *eredeti*, minden más nemzetétől elütő, *magyar betűt* és a nyomtatás részeül, tartozékául tekinthető, vele szervesen összenőtt, *szedhető magyaros ornamentst*? (A könyvnek fa-, és rézmetszetű díszítései, mint inkább az illusztrálóművészetnek s az ornamentális iparművészetnek — nem a szorosán vett tipográfiának — termékei, kívülesnek tanulmányunk körén.)

E kérdésre habozás nélkül *nemmel* kell felelnünk! De vajjon ebben a — ki meríthetetlen emberi lelemény szülte betűformák ezernyi változata ellenére is — nagymértékben egységes, közös alap-jelekkel élő mesterségben, minő a latin-betűs nyomtatás, jogosult-e ennek a kérdésnek fölvetése egyáltalán? Lehetséges-e itt a nyelvtől független, nemzeti stílus-ismérvek fölállítására? Nem éppen *maga a nyelv*, különleges törvényeivel: hangtani alkatával, ékezet-rendszerének sajátosságával, egyes betűi előfordulásának sűrűségével — tehát *grafikus, tipo-grafikus* jelentkezésében — adja, adhatja csak meg a nemzeti jelleget? (E föltevésem helyességét, ideillő példával érdekesen erősítette meg egy kitűnő nyomdász-szakemberünk. Az Internationale Buchkunstausstellung, Leipzig 1927, tanúságul nekem bemutatott Katalógusában *teljesen azonos betűfajtákkal*, különböző nyelveken szedett szövegek *képe* olyan megdöbbentően különbözik egymástól, hogy a betűk azonossága ránézésre alig állapítható meg.) Nyelvi tartalmuktól megfosztott, magukban álló, vagy, mondjuk latin szöveget ábrázoló betűkről, ki mondhatná meg vajjon, hol bennük a francia, a spanyol, az olasz vagy a magyar nemzeti sajátosság? Igen: nagy nyomdász-egyéniségek, a Bodoniak, a Didot-k, az Ungerek betűi bizonyos következetesek, tervszerűen fölépítettek, jellegzetesen eredetiek és szépek voltak. De nemzetiek? A nemzeti vonás nem a nyelv testiségét képviselő betűből, hanem mégis inkább a szellemet hordozó *szövegből* bontakozik, bontakozhat ki, mintahogy az igazi nyomdásznagyság is a betű-elrendezés művészetében s az arányérzék tévedhetetlenségében rejlik.

S e tekintetben „mi sem vagyunk senkinél sem alábbvalók!”

A játékos kedvteléssel párosult szaktudás, a magasrendű művészi kompozíciónak olyan — kissé szinte már grafikus hatású — mesterművét hozta létre ná-

lunk is, mint az Egyetemi Nyomda 1773. évi mintakönyve! Ez az alighanem csak egyetlen példányban s házi használatra készült ívrétű nyomdai leltárkönyv a legnagyobb külföldi nyomdászok remekeivel vetekedhetik. Pedig csak betűmintakönyv! Szellemi tartalom nélkül való, nyers betűk halmaza. De milyen gyűjteménye a betűknek! Tán éppen az ilyen értelem nélküli betű-sorok tárják legtisztábban eléink a betűk különélő, művészi szépségeit. Ez maga a *merő tipográfia*, mely önálló szépségtörvényeiben jelentkezik!

A betűnyomtatásnak hamarosan — már a XVI. század elejétől — társául szegődő *szedhető ornamentals*: a különböző nyomdai „cifra“, a „virágocska“, a „körzet“, viszonylag későn, tán csak a XVIII. század közepén fogad magába új — nemzeti? — stílus-elemeket. Addig, a nyomdászat, szövegdíszül — mint tanulmányunk más helyén látni fogjuk — közös, keleti (török, perzsa) eredetű, nagymértékben egyöntetű, egységes ornamentikával él, a nemzetköziségnek a latin betű általános használatára emlékeztető legnagyobb fokú természetességével.

A betűmetszésnek és a betűöntésnek kezdetleges — kezdeti — technikája jóformán a mult század derekáig — a nagy ipari forradalmak koráig — alig változik. Egyszerű, primitív eszközökkel élő, kézi művelet. A betű metszése nagy szakavatottságot, a matrica (betűanya) készítése óvatosságot és hozzáértést kívánt. Az öntés a fanyélre erősített rendkívül kemény fémtömböcskébe domborúan belevéselt tükrökép-betű, a patrica mélylenyomatából, a matricából történt, könnyen kezelhető, kicsiny öntőműszer — inkább: szerszám — segítségével. Ilyen öntőműszere még a legkisebb nyomdának is volt. Minduntalan szükség lehetett rá, a gyorsan kopó — vagy kifogyott — ólom-betű hirtelen pótlása céljából. Misztótfalusi Kis Miklós is úgy tervezte nyomdáját, hogy „amint a szedő észreveszi, hogy a keze alatt nemsokára elfogy valamely betű, csak átkiált a szomszéd terembe és rögtön öntik a szükséges mennyiséget.“ Csak így — ezeket tudva — érthetjük meg a magyar nyomdászat történetében oly sűrűn előforduló híradást *matricák* külföldi behozataláról. A nyomda fölszereléséhez szükségeltető, nagyobb mennyiségű, nagy súlyú betű szállítása körülményesebbnek és költségesebbnek ígérkezett, mint a matricáé — egy kisebbfajta ősnymda 70—80 ezer darabból álló betűanyagának súlyát negyedfél mázsára tehetjük, míg az ennek megfelelő, mintegy 150—180 matrica egy kis dobozban elfért — s egy-egy matricából a kívánt betűmennyiség előállítás (öntése) itthon is könnyűszerrel megtörténhetett. A betűöntvény (a kész betű) utánaegyengetése, tisztítása, élesítése nem volt valami rendkívüli mesterség.

Nyugodtan elhihetjük Fitz Józsefnek, az első nyomdászunkról, Hess-ről szóló mesteri tanulmány szerzőjének, hogy már Hess András is itthon, Budán önti ki betűit, a Rómából magával hozott matricákból. Típusai kétségtelen római ere-

detre vallanak. Öntőműszere volt. Azt hozhatta is, csináltathatta is, itt, Budán. Igen egyszerű szerkezet ez. S a berendezkedés nyomdai szünetében bőven volt idő a betűk elkészítésére. Ügyes betűöntő — ilyet tán hozott magával Rómából? — naponta 4000 darab betűt is megönthetett. A *Chronica Hungarorum* kinyomtatásához pedig mindössze 70.000 betűre volt szükség.

A XVI. század magyar nyomdászainak sorát a brassói Honterus János nyitja meg. Honterus a nyomtatás mesterségét Bázelen sajátította el. Szép betűit (matricáit?) is onnan hozta magával; Gulyás Pál gondos összevetései alapján bizvást állíthatjuk, hogy a Henricpetri cégtől. Latin kiadványainak, melyek javarészt a humanisztikus oktatás céljait szolgálták, gyöngybetűs, sűrű nyomtatásmódja erősen emlékeztet az Aldinák finom kurzíváira. Volt a Honterus-nyomdának ezen kívül antikva betűje is; gazdag német (fraktúr) és görög betű-készlete. Magyar nyelvű könyv a brassói nyomdában nem készült, fönnállása (1535—1594) alatt.

Nádasdy Tamás újszigeti nyomdájában, Abádi Benedek faktorsága alatt jelent meg az első hazai magyar nyelvű könyv: Sylvester János Újtestamentum-fordítása, 1541-ben, azzal a különös, franciás, *ancienne Batarde*-típusú betűvel, melynek származását mindezideig megállapítani nem sikerült. Abádi ezeket a betűket már ott találta a nyomdában. Elődje, a külföldi (?) Strutius, vagy Strutio mester szerezte be őket, tán Bécsből. Egy más termékének tanúsága szerint, olaszos, kurzíva-betűje is volt az újszigeti nyomdának. Abádi Benedek értett a betűművészet és öntő-mesterséghez is. Magyar-ékezetes betűkkel ő egészítette ki az Újtestamentum nyomtatására átvett, neki nem is igen tetsző betűkészletet.

A 110 évig (1550—1660) fönnállt kolozsvári Heltai-nyomda betű-fölszerelésének eredetéről is vajmi keveset tudunk. A valószínűség amellettszól, hogy a betűket Hoffgreff György hozta magával Wittenbergából. Ezt a Hoffgreff Györgyöt, mint képzett nyomdászt, ottlétekor Heltai Gáspár hívta meg hazánkba, nyomda alapítására. Később társult is vele a vállalatban. Heltai, mint tudós szerző, gondos nyomdász és szász származása ellenére vitathatatlanul jó magyar, sokat tett a magyar nyelv sajátosságainak a nyomdászat tipografikus kifejezési lehetőségeivel való összehangolása terén. Ez a „szász pap“ a nyomdájában megjelent műveket nemcsak a helyesírás szempontjából dolgozta át, de „pontos különbséget tett a magyar e hangok között is. A mássalhangzók kettőzését előtte eddig ismeretlen következetességgel alkalmazta.“ (Trócsányi Zoltán). A Heltai-nyomda betűkészletét fönnállása alatt többször megújították. A mesterjegyek, melyeket a nyomda használ, holland hatásra mutatnak. A sűrű összeköttetés, melyet erdélyi protestánsaink Hollandiával fönn tartottak, a később beszerzett betűk holland származására utalnak. Szenczi Kertész Ábrahámról, a Heltai-nyomda egyik kései tulajdonosáról, bizonyosan tudjuk, hogy 1640-ben, gróf Bethlen István költségén Elzevir-betűket hoz Hollandiából. Ő is az Elzevirek signet-jét használja, de nyomdász-tudománya vajmi távol jár előképeitől.

Ugyan Hollandiából tér haza Kolozsvárra, közel tíz évi dicsőséges amszterdami tartózkodás után, a világhíres magyar betűmetsző és öntő, Misztótfalusi Kis Miklós is. A világ minden tájára eljutó betűmintái új és új megrendelőket csaltak hozzá Amszterdamba. Még „az örmény nemzetség is engemet keresett meg és hozzám folyamodott betűkészítetési boldogíttatásának okáért“ — írja ő maga egy levelében. Készített betűket Medici Cosimo és XI. Ince pápa számára is. Betűinek szépségét mindenfelé csodálták és Bécsbe küldött betűmintáiról a betűkészítők, tudósok, köztük jezsuiták is úgy nyilatkoztak, hogy azoknál szebbet soha sem láttak. De nemcsak a betűmetszésnek volt mestere Kis, hanem a nyomtatásnak is. Borús és tragikus magyar sorsfordulatokban különösen gazdag életének mégis volt néhány vígasztalóbb mozzanata. Nagy megnyugvásul és elégtételül szolgált neki, hogy ortográfiája, mely sok tekintetben mai nyomtatásbéli magyarságunk betűhasználatának alapja, már a maga korában is mindinkább hódított s azt más könyvnyomtatók is országszerte elfogadták. Nyomdász-alapelve, hogy „jó tipográfus csak jó ortográfus lehet“, még ma sem vesztette érvényét. Könyvnyomtató és korrektori működése mellett, a hazai szegényes viszonyok nyújtotta lehetőségek között, betűöntő üzeme sem szünetelt. Tudomásunk van róla, — maga beszéli el Mentségében, — hogy a nagyszombati s a debreceni nyomdák nála újíttatják meg — öntetik át — betűkészletüket. A maga szükségletét is természetesen saját betűöntődéje látja el. Hollandiából finom, Elzevir-szerű betűit nem hozza haza. „Én legutólszor az én Ámsterdami Typusommal az Új-Testamentumot nyomtattam-ki: az a Typus, aminémű akkor volt, senki sem mondhatja kopottnak: mégis én nem méltóztattam arra, hogy haza hozzam; hanem egy részét magam elolvastottam, egy részét matériának eladtam“ — mondja ő maga. Sajnos, ezekkel a gyönyörű, éles, aprószemű (7 pontos petit) betűkkel s még azokhoz foghatókkal sem találkozunk itthoni működése alatt többé soha! Ennek az apró betűgrádusnak használatát teljesen elejti itthon. Egyik oka ennek tán abban rejlik, hogy a hazai szemcsésebb, durvább papiros nem is igen volt alkalmas ilyen finom betűkkel nyomtatásra; túlhamar „megette“, elkoptatta volna őket. A remek, vékony, márványsimaságú (enyvezett) holland papiros, mely lapozás közben szinte peng, roppant betűkímélő; viszonylag gyenge nyomással, kevés festékezéssel könnyű és gyönyörű nyomtatás esik rajta. Kisnek be kellett érnie azzal, hogy a keze alatt egyesült két kolozsvári református nyomda — az Ország és az Ekklezsia nyomdájának — betűanyagát *teljesen átöntse*, „mert az már egészen elkopott volt“. Így is óriási munkát végez. Közel két évbe tart, mire az új betűkkel nyomtatni kezdhet. (Elég szemrehányást kap is a késedelemért!) A református nyomdában közvetlenül előtte működő Némethi Mihály, Veresegyházi és az ő kiadványai között végzett összehasonlító típusvizsgálat azt mutatja, hogy Tótfalusi a régebbi betűkből *semmit sem tart meg*. De ő maga is mondja Mentségében, hogy „az Ekklezsia Typusát kezembe adták, a mint

kívántam, — és méltán-is kívánhattam; mivel már tellyességgel elkopott lévén, nem arra való vólt, hogy tovább élhessek véle, ilyen időben, midőn már Isten engemet haza hozott, aki afféléknek reparálásokra készítettem magamat; úgy hogy mindenütt a világon kapva kapnának az én munkámon.“

A két évi előkészület idején s még később is, igen nagy mennyiségben állít tehát elő — metsz és önt — Kis új betűtípusokat. Nemzeti Múzeumunkban föllelhető kiadványaiban a következő betűcsaládokat állapítottam meg. (Ha mintakönyve megvan, erre a munkára bizonytalán nem lett volna szükség. Ott szép sorjában következtek volna egymás után a különböző betűtípusok, Tótfalusi műveinek valóságos katalógusaként. Így be kell érünk tökéletlen leltárral, mely csak megközelítően tartalmazza a Kis készítette betűket.)

Könyveinek nyomtatásához, amit a címlap megkomponálásával kezd a nyomdász, mindenek előtt nagyobb betűgrádusokra volt szüksége Kisnek. Legelőbb is ezeket metszette meg. A kész betűt mátrixba ütötte s abból a szükséges nem nagy mennyiséget kiöntötte. (A címlaphoz és fejezetkezdeshez való nagyobb betűk és verzálisok 25—30 kilogramm anyagból kiteltek.) Tótfalusi legszebb magyarországi kiadványa vitán fölüli: Haller János Hármaskönyve. (R. M. K. I. 1470.) Ennek címlapjára, a kor szokása szerint „fölszedte“ úgyszólván egész akkori (1695-ös) betűkészletét. (A terjedős barokk címlap erre kiváló alkalmat adott.)

Találunk e nagyobb grádusú címbetűk között (mai nyomdai terminológiával élve persze):

négy cicerós, hatalmas (48 pontos) verzálisokat,
28 pontos, kettős közepes (doppel mittel) betűt,
24 pontos két-cicerós kánon betűt,
20 pontos dült szöveg-betűt (text kurzívát),
14 pontos közepes (mittel) betűt és

rendes, 12 pontos Cicero antikvát és kurzívát, megfelelő verzálisokkal (nagybetűikkel). A könyv szövegrészében szereplő, ú. n. „kenyér“-betűkből természetesen lényegesen többet kellett önteni. A terjedelmes Ajánlás nagyon szép

20 pontos dült szöveg-betűből (text-kurzívából) készült. Az egész, közel 800 lap-terjedelmű szöveg pedig

20 pontos szöveg (text) antikvával. (Ehhez a 20 pontos grádushoz kurzíva is készült; használva a R. M. K. I. 1488-ban.) Kis e legszebb kolozsvári kiadványának szöveglapjából egy részt a következő lapon közlünk. Némelyik kurzíva betű (a nagy *T* és a *z*) lendülete az amsterdami időkre emlékeztet.

Metszett és öntött ezenkívül Tótfalusi nagy mennyiségben:

a) egy 12 pontos Cicero antikva és kurzíva betűsorozatot. Következő kiadványaiban végig e sorozat antikváját használja „kenyér“-betűnek: R. M. K. I. 1469., I. 1474., I. 1488., I. 1527., I. 1628.; R. M. K. II. 1829., II. 1830.

- Az első azt iratta: **NAGY SANDOR**, a világ kintsét egy halomba gyűjtötte.
- A' második: *A' kinek tegnap nem elég vòlt a széles világ, ma meg-elegszik négy singni földel.*
- A' harmadik: *Tegnap a' ki minden népeknek parantsolt; ma senki nem figyelmez beszédere.*
- A' negyedik: *Tegnap a' ki másoknak életét el-fogyatta; mára magának életét meg nem maraszthatta.*

4. *Misztótfalusi Kis Miklós legszebb, itthon, Kolozsvárott metszett betűi.*

b) egy kisebb, 11 pontos Cicero antikva-sorozatot, hozzávaló kurzívákkal. A következő (inkább latin nyelvű) kiadványokon szerepelnek ezek a betűk: R. M. K. II. 1777., II. 1884., II. 1918.

c) egy még kisebb, 10 pontos garmond antikva betűsorozatot, ugyanolyan grádusú kurzívákkal. Ezzel a típussal a következő kiadványai készültek: R. M. K. I. 1524., I. 1526., I. 1543., I. 1630., R. M. K. II. 1917., II. 1995., II. 2066.

d) egy református iskolai katekizmusban (R. M. K. I. 1468.) találunk egy egészen kicsiny, 8 pontos antikvát is.

e) Interpunkcióval együtt 14 pontos héber betűket is metszett Kis. Ezek a betűk először a R. M. K. II. 1917. sz. héber grammatikában fordulnak elő. Kizárólag velük készül Kaposi Sámuel: *Memoriale Hebraicum* c. 10 levélnyi füzete. (R. M. K. II. 1921.) Nagy bibliográfusunk, Szabó Károly azt jegyzi meg erről, hogy „hazánkban az első nyomtatvány héber betűkkel.”

f) A kiadványaiban előforduló jegyzetekhez egy legkisebb grádusú ú. n. petit betűt is használ Kis. Amsterdami betűi finomságára azonban már ezek az apró betűk sem emlékeztetnek.

Ezeket a betűket mind Kis Miklós készítette (metszette és öntötte). Betűmetsző művészetének világhírét pusztán e betűk alapján nehéz volna megértenünk. Alig különbek kora egyéb magyar betűinél! Amsterdami Bibliája betűinek szépségét meg sem közelítik. De nyomtatásbeli művészete sem az már itthon, mint volt Amsterdamban, s a haladó idővel, bajai tornyosultával egyre süllyed. Kolozsvári kiadványai, szépség tekintetében, remekének, a Bibliának nyomába sem érnek.

Akárhánynak még címlap-kompozíciója is ingadozó. Nem ritkán össze nem illő betűfajták kerülnek itt együvé és az egész nyomtatványt sem fúzi következetes átgondoltság egységes tipografikus szépségrendbe. Hiába: a mostoha viszonyok (járatlan munkások, rossz papiros, tökéletlen felszerelés, stb.), az örök torzsalakodások, az elkedvetlenedések sötét hangulatai, a megaláztatások még a legnyugodtabb vérmérsékletű ember munkáján is mély nyomot hagynak. Hát még az olyanén, mint a túlérzékeny, büszke, rátarti és hajthatatlan Kis!

Tótfalusi halála után majd harminc évig (1702—1730-ig) Telegdi Pap Sámuel vezeti tovább az elárvult református nyomdát. Gyengécske nyomdász volt nagyon. Azok a keze alól kikerült kisebb-nagyobb nyomtatványok, melyeket átnéztem, mesterségéhez alig értő kontárnak mutatják. A betűfelszerelést nem újítja meg. Még húsz évvel Kis halála után is ugyanazokkal a betűkkel nyomtat. Számtalan kiadványán kívül bizonyoság erre 1723-ban kiadott betűmintakönyve is, — *az első* (sajna csak címeről) *ismert magyar nyomtatott betűmintakönyv* — mely még mindig Misztótfalusi betűit tartalmazza. Ez a mintakönyv, a katalógus tanúsága szerint, egykor megvolt a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárában. Kutatásaim közben ott akadtam rá a — címére. A cím így hangzik:

Specimen typorum, quorum matrices prostant apud heredes Nicolai Kis de M. Tótfalu. Claudipoli, die 6. Januarii 1723., Per Sam. Pap Telegdi, typogr. In 4°.

A könyv, alkalmasint néhány levélnyi füzet inkább, a katalógusban jelzett helyrajzi száma alatt — sajna! — megtalálható többé nem volt. Elkallódhatott. A cím ismeretében immár, első mintakönyvünk megszerzése érdekében a fővárosi közkönyvtárak anyagának átnézése után, egyrészt a nagyközönséghez, körkérés alakjában, a Magyar Könyvszemle hasábjain, másrészt nagyobb könyvtárainkhoz levélben fordultam. A református kollégiumi könyvtárak (Debrecen, Sárospatak) nagy készséggel kutatták át állományukat; ugyanezt tette a kolozsvári Egyetemi Könyvtár is. Mindhiába! Nyomdai mintakönyveink e legbecsesebb, legizgatóbb, eleddig teljesen ismeretlen emlékének megszerzése, e tanulmányban való fölhasználás céljára, nem sikerült.

Telegdi Pap Sámuel, mint könyvnyomtató messze elmarad nagyhírű elődje, Kis mögött. A Kis metszette betűkkel, melyeket a mintakönyv tanúsága szerint váltig használt, jobbára az Ekklezsia nyomtatásbéli szükségleteit elégítgette ki, jól-rosszul. „Mennyekzői Koronák“, halotti beszédek, széphistóriák, tankönyvek készültek nyomdájában. Jelentős magyar nyelvű kiadványa 1711-ig mindössze három volt: Dávid király Zsoltárainak harmincadik kiadása, Szenczi Molnár Albert fordításában (1705.), Szathmári Pap János református imakönyve, a „kegyes ajkak áldozó tulkai“ (1707.) és Páriz Pápai Ferenc Pax Crucis-a (1710.) Ez a tizenkettedrétű kötetke legcsinosabb kiadványa Telegdinek. Tótfalusi 10 pontos garmond antikvájával és kurzívájával készült, eléggé gondos munka. Nyomdájának 1711 utáni termékei alapján véleményünk Telegdi Pap nyomdászkodásáról

még lejjebb száll. Tótfalusi agyonkoptatott betűivel éppen-hogy összerótt füzetei csak nyomdai tákolmányok. A rajongás a nyomtató-művészetért, a mesterségbeli gondosság, — Kis jellemző sajátságai — egészen kialudni látszottak az utódban.

Kolozsvár későbbi, XVIII. századi nyomdászai közül Szathmári Pap Sándor Frankfurtban tanulja a betűmetszést és az öntést; Páldi Székely István pedig tíz évig él Belgiumban e mesterségek elsajátítása céljából. Kapronczai Nyerges Ádám is évekig él Bécsben, Kurzböck József „tsászári és királyi napkeleti nyelvek nyomtatójának“ officínájában, mint betűmetsző és öntő. Kiváló szakember lehetett, különben gazdája nem tüntette volna föl őt mintakönyvének — üzletszerzésre szánt e reklámnyomtatványának — címlapján betűi metszőjeként. („Sculpsit et omnimode praeparavit Adamus Kapronczai, Transylvano-Hungarus.“) De mindezeknek a külföldet járt és a mesterséget bizonyára tisztességgel kitanult magyar nyomdászoknak, hazatérve, alkalmazkodniok kellett az itteni viszonyokhoz. Túrniök kellett az ekklezsiabéli vaskalaposságot. A bürokratikus örök bele-szólás a nyomda dolgaiba méltán elkedvetleníthette ezeket a jobbára teológusokból nyomdásszá előléptetett (vagy: lesüllyedt?) derék férfiakat. Meg aztán pénz is minél kevesebb jutott a nyomda számára. A betűket nem újították meg évtizedeken át. Nyomtattak hát azokkal a szerekkel, melyeket a nyomdában találtak; legjobb tehetségük szerint. Sárospataki József 1755-beli betűit viszontlátjuk nemcsak Páldi István Mennyei Épületében (1767), valamint Páriz Pápai Pax sepulcri-jában, 1776-ban, de még Kapronczai nyomtatványain is. (L. Nánási: Buzgó fohászkodás, 1781., Dési: Keresztény Paradicsom, 1782., Malom János: Halállal való esmerkedés, 1783., Keresztes Máté: Templomszentelő igék, 1783., Szathmári Pap Mihály: Halotti beszéd Bánffy László fölött, 1784., stb. stb.) Kapronczai tehát Bécsből semmiféle új betűt magával *nem* hozott. Élt a régi szerekkel, ahogy az ósdi kolozsvári református nyomdában találta őket. S mégis minden nyomtatványán megtetszik a magas ízlésű, kitűnő nyomdász! Ő valóban tudott betűt elrendezni! Milyen mások, mennyivel különbek az ő keze alól kikerült díszes halotti orációk, mint pl. Telegdi Pap hasonló nyomtatványai. A szokásos impresszumból: „A Réf. Koll. Betűivel, Kapronczai Ádám által“, szinte bizonyos restelkedést vél kiolvasni az ember s mintha hallaná: „Tudnék én szebbet is, csak ne ezekkel a betűkkel kellene élnem!“ Kapronczai mestere volt a nyomtatásnak. Sorregisztere — a papiros színén-visszáján elhelyezett sorok egymástfedése — mindig hajszálpontos. A különböző típusok összeválogatásában ízlése tévedhetetlen s biztosabb még Kisénél is. Elődeivel összehasonlítva, önála tetszik ki igazán, hogy a betűk és díszek csak *elemek*, melyekkel a nyomdász egyaránt készíthet szép vagy gyatra nyomtatványt. Ő mindig gondosat és pontosat s így *szépet* készít, bizonyosságaul annak az ismert tételnek, hogy a nyomdászat művészetének fő jellemző vonása mégis csak a nagymértékű pontosság. Rövid működése alatt (1780—86) az obligát ekklezsiabéli munkákon (prédikációgyűjtemé-

nyeken, halotti orációkon, gyűlési jegyzőkönyveken, tankönyveken s többféfélén) kívül jelesebb kiadványai: Werner Ábrahám ásványtanának magyar fordítása (1784), Benkő Ferenc magyar mineralogiája, Fénelon Telemakusának fordítása s a két Wesselényi bárókisasszony, Susanna és Mária fordításai: Sarasa: Szüntelen való örvendezés mestersége (1784), Fenouillot Gállya rabb-ja (1785), és LITTLETON György Szt. Pál apostolának két kiadása (1785—86). Hogy Kapronczai alapított-e 1785-ben Marosvásárhelyt nyomdát, amint azt a BÍRÓ MIKLÓS-féle Nyomdászati lexikon állítja, bibliográfiai úton megállapítanom nem sikerült. Ezidőből marosvásárhelyi nyomtatványt egyáltalán nem találtam.

Debrecen XVI. századi nyomdászai (Huszár Gál, Török Mihály) betűfölszerelésüket nyilván szintén külföldön vásárolják. Hoffhalter Rafael, tekintélyes bécsi nyomdáját hirtelen odahagyva, a Debrecenben talált betűkkel dolgozik. Bízvást föltehetjük, hogy a debreceni nyomtatók mindvégig a Huszár Gál (1561-ben készült) sajtóját használták. Rheda Péter hagyatékának számbavétele alkalmával a bizottság már kopottaknak találta a betűket, melyek kimutathatólag állandó használatban voltak a XVI. század második felétől egészen Karancsi-ig (1661—76). 1677-ben Rozsnyai megújítja a fölszerelést Hollandiából. Általában jó nyomdász. Gondos és rendes. Törődik a nyomda állapotával. Ízlése van. Az Elzevirekére emlékeztető nyomdász-mesterjegye is a jó holland nyomtatóiskola hatását mutatja.

A debreceni nyomda újabb betűnövekedéséről ezután csak Margitai idejéből (1741—42) tudunk. A bázeli Grossmann Sámuel betűöntőtől hozatnak ekkor nagyobb mennyiségű betűt. Ugyancsak Margitai rendezi be a nyomdát, ügyes „mechanikus“ szerződésével öntésre és — külföldi acélpatricák fölhasználásával — matrix készítésére alkalmassá. Debreceni betűmetszőről nincs tudomásunk.

XVI. és XVII. századi nyomdáinkról általában elmondhatjuk, hogy áldozatkész pártfogók — közületek és magánosok — támogatása nélkül alig állhattak volna fönn. Munkásságukat jórészt a kor szellemi mozgalmaival összefüggő eszmeterjesztő és vitázó kedv határozza meg; *nem* elsősorban üzleti számítás. Érdekesen világítják meg könyvnyomtató, író és mecénás viszonyát e kor könyveinek ajánlásai. E dedikációk célja alapján nem volt egyéb a nyomtatás költségeinek előteremtésénél. Se szeri se száma az olyan könyvnek a XVI. és XVII. században, melyben a dedikáció mintegy a költségek nyugtázását adja. „Segítője a' Christus Anya szent egyházának abból, hogy ez könyü a' világra menne“ — mondja mecénásáról Kulcsár György, 1574-es Postillájának ajánlásában.

Szélesebb vevőrétegekre támaszkodó üzleti vállalkozások e korban vajmi ritkák. Nagyobb arányú kelendőségre csak a naptárak, a káték, a tankönyvek vagy a széphistóriás népkönyvek számíthattak. Bizony ajánlatos lett volna e korok minden nyomdászának — ha tehette? — megfogadnia ama főúr tanácsát, ki ekként inté egy levelében egyszer Tótfalusi Kis Miklóst: „Meglássá kegyelmed,

hogy ebben az országban csak a mesterséghez ne bízzék, mert bizony azzal tisztességesen el nem élhet, hanem egy kis oeconomiát is ragasszon hozzá, hogy legalább búzát és bort pénzen ne vegyen.“

Misztótfalusi Kis Miklós volt az utolsó tudós magyar könyvnyomtató. Kolozsvári utódai közt — mint láttuk — nem egy külföldet járt, képzett szakember akadt, de a nyomdászat terén kitűnőt alig alkotott egy is. Még Kapronczai Ádám sem, aki pedig még külföldön élt, igazán neves mives volt. A hazai áldatlan viszonyok bizony megkoptatták legjelesebbjeinket is. A XVIII. század folyamán idegenből a nyugati országrészekbe szakadt szerencsekereső nyomdász-*iparosokban* már csak az üzleti szellem élt. Nem volt szükségük rá, hogy „a typographusnak más tisztességes hivatallya“ is legyen. Megélhettek — nem egy közülük fényesen! — a tipográfiából is.

Ha a hazánkban megjelent e korbéli könyveket vizsgáljuk, lehetetlen észre nem vennünk ennek az egész kultúrális mesterségnek, a nyomdászatnak — bár latin hangzásba burkolt — mélységes magyarságát. A XVIII. századi nagy települési áradat megindulása előtt a német szellem jelentkezése — nyelve révén — szinte elenyésző és merőben elszigetelt. De később is a XVIII. században, a barokk kultúra nagymértékű elterjedésével, a szellemi vezetés a német települési özőn ellenére sem siklik ki a magyarság kezéből soha. Sőt éppen a barokk kor hozza meg a magyarság-eszmének bár latin nyelvkésztségre támaszkodó, öntudatos, világos, későbbi korokra is érvényes alapvetését.

A XVI. században hazánkban megjelent közel ötvenezer lapterjedelmű 660 kötetre rúgó könyvtermésből 31.800 lapszámú 334 mű volt a magyar nyelvű s mindössze 639 levelet számláló 28 kötet (4.2%) a német!

A nagyszombati nyomdában az alapításától, 1578-tól 1700-ig készült könyvek közül 126 volt a magyar nyelvű, 327 latin és csak 5 a német!

Telegdi Miklós, mint tudjuk, 1578-ban a bécsi jezsuiták nyomdájának e célra megszerzett teljes fölszerelésével alapítja meg a *nagyszombati* nyomdát. Ez a Telegdi-féle nyomda a XVII. század huszas éveiben Pázmány intézkedésére Pozsonyba kerül, az ottani jezsuita kollégium kezelésébe. Káldy György, a kollégium rektora és P. Némethi Jakab vezetik. A betűanyag 1635-ben már némi fölfrsítésre szorul.

P. Némethi ekkor Wuchrer Máté bécsi (?) betűöntőnél 220 bécsi font Cicero antiqua, 209 font Cicero cursiva és 61 font Versal betűt vásárol, összesen 237 forintért. Wuchrer Máténak az Országos Levéltárban (Colleg. Poson., fasc. 12., N° 15. alatt) őrzött, 1649-ben kiállított sürgető számlája elismer ugyan egy 1637-ben történt részfizetést, de 14 évről 6%-os kamat címén 115 forintot hozzászámít követeléséhez. Hogy a hosszas civódás után időközben Nagyszombatba

újra visszakerült nyomda miként rendezi ezt a tartozást, arról nincs közelebbi tudomásunk.

A nagyszombati nyomda XVI. és XVII. századi könyvkiadványtermése, az akcidentáliákon s az egyetemi és érseki adminisztráció nyomtatványszükségletén kívül, mennyiség tekintetében eléggé jelentéktelen. Úgy évi 10—12 kötet közt ingadozik. Csak a XVII. század vége felé nő valamelyest. A XVIII. század elején erőteljesen meginduló városiasodással új nyomdák keletkezése jár együtt. De ezeket a fiatal vállalkozásokat — akár a régieket — nem lelkesítették különösebb szépségtörekvések a könyvelőállításban. Beérték a könyveknek éppen-csak-hogy-valahogy kinyomtatásával. Tipográfiai szempontból egészen szerény, az esztétika mértékével alig is mérhető kis művecskék keletkezésének, a nyomdászat mélypontjának kora ez. Nagyszombatban is ekkor készülnek azok az igénytelen kinyolcad-, tizenketted- és tizenhatodréttü kötetkék, gyenge minőségű papiroson, jórészt még a régi, elnyútt betűanyaggal, — melyek annyira jellemzők a századelő nyomdászatára. Tán éppen Nagyszombat az, mely nyomtatványai, nyomdászerei, betűi révén e gyarló nyomtatóstílus terjesztője hazánkban. Az ezidőből való kassai, pozsonyi (Royer), váradi, kolozsvári nyomtatványok legalább is meglepő fokát mutatják a nagyszombatiakkal való hasonlatosságnak. Sokhelyt a betűk azonossága is megállapítható. S ez nyilván annak a jele, hogy a nagyszombati öntőde — az ország egyetlen nagyüzeme — sokfelé szállít betűt. Kassára, Kolozsvárra, Váradra s 1749 után Kalocsára, a jezsuita nyomdába bizonyosan. A Nemzeti Múzeum Országos Széchényi-Könyvtárában megvizsgált néhány e korból való kassai nyomat: a *Hungaria apostolica*, 1722., az *Augusta Hungariae spectacula*, 1728., a Hevenesi, G.: *Speculum innocentiae*, 1728., a *Divi Hieronymi epistolae*, 1739., Horváth Gergely: *Flos fueram*, 1734., a *Historia Mariana*, 1733. és még vagy tíz ez utóbbival egybekötött, hasonlóul tizenkettedréttü kassai, kolozsvári jezsuita nyomdatermék betűi tökéletes egyezést mutatnak a nagyszombati: Gyalogi J.: *Theophili romano-catholici, hungari in psalmos*, 1726., Csernovics, Fr.: *Columen...* 1724. és Kazy, J.: *Ultimum mundi*, 1725. évi kiadványok betűivel. A mesterségbeli kontárság pálmáját mégis tán leginkább a kolozsvári jezsuita nyomdának nyujtanám át a kitűnő Hevenesi egy művének (*Philosophia sacra*) 1749. évi kiadásáért. Papirosa silány, betűi düledeznek, sorregisztere még véletlenül sem egyezik.

A nagyszombati nyomda azonban, a kereslet fokozódásával, a feladatok halmozódásával, az ízlés fejlődésével már a XVIII. század harmincas éveiben túljut e nyomtatásbéli válságon. Sőt ekkor, mintegy a 40-es évektől kezdve, köszönt rá működésének fénykora. Fölszerelése is ennek megfelelően kiegészül és tökéletesedik. 1730-ban 2000 rénes forintért új betűtipusokat és sok „cifrát“ hozat Nürnbergből és Bécsből, 1737-ben a szállítóképesség fokozása céljából megnagyobbítják a betűöntő üzemet.

Ez az időszak az, melyben a nagyszombati nyomda a kiteljesedő barokk-ízlés legfő nyomdai képviselője hazánkban. A nagyarányú, díszes folio és negyed-rét alakú kiadványok egész sorával gazdagítja irodalmunkat és nyomdászatunkat. Az Egyetemi Nyomda nagyszombati korszakának legkiválóbb ismerője, Iványi Béla becslése szerint ez időben (1711-től, a rend föloszlatásáig, 1773-ig), nem számítva a naptárakat, direktóriumokat, szöveggel ellátott rézmetszetű szentképecskéket (ezek száma az 1773. évi leltár szerint maga 582 darabra rúgott!), beszédeket, vitatételeket, tanrendekeket s a többi tömérdek apró nyomtatványt, — melyek semmiféle bibliográfiában sem szerepelnek — mintegy 1500—2000 *könyv* készülhetett az egyetem sajtóján: magyar, német, francia, tót és horvát nyelven, a tudomány és az irodalom minden ágában. S köztük olyan hatalmas nyomdai teljesítmények, nagyszabású, drága díszmunkák, valóságos remekek, mint: Kazy Ferenc *Historia regni Hungariae*-ja (fűzve 2 forint 51 kr., kötve 3 frt. 51 kr.), Kéri *Imperatores Orientis*-e (darabja kötve 3 frt. 44 kr.), a *Corpus Juris Hungarici* (kötött példány ára 12 frt. volt, a fűzötté 10 frt. 9 kr.), Molnár János Régi jeles épületek-je (darabja kötve 2 frt.), Pázmány Kalauza (kötve 4 frt. 12 kr.) és Prédikációi (fűzve 4 frt. 12 kr.) s a Káldi-Biblia (darabja fűzve 4 frt. 30 kr.) (Az ár-adatok az 1773. évi „Inventarium-“ból valók.)

A XVIII. század hatvanas éveiben nyomdánk újra hatalmas betű-, és ornams-anyaggal látta el magát, hogy a haladottabb, a modernebb ízlésnek megfeleljen. Ezt az új ízlést, a rokokó stílust, a betűkészítés nagymestere, a világ-híres párisi betűöntőműhely tulajdonosa, Fournier le jeune, a negyvenes években oltja be a nyomdászatba. Igen szép fraktúr és schwabachi betűanyagát és gazdag körzetszerelését ekkor szerzi be a nagyszombati nyomda is, szép engedelmesen, a kizárólagos öntési szabadalommal fölruházott bécsi Trattnertől, kinek sok tekintetben Fournier hatására valló, bőséges készlete volt korszerű betűből és nyomdai ékítményekből; latin betűit azonban máshonnan. A barokk ízlést őrző nem nagy mennyiségű régebbi betűanyagát leszámítva, ez az a betű- és „cifra“-készlet, amit a jezsuita rend föloszlatásával egyidőben föloszló nagyszombati nyomdában, a rendkívül pontos leltár tanúsága szerint, 1773-ban együtt találunk.

A NAGYSZOMBATI EGYETEMI NYOMDA
1773. ÉVI MINTAKÖNYVE

1.) *Specimen characterum seu literarum, id est typorum latinorum, probatissimorum secundum suas differentias exhibitorum, qui Tyrnaviae in Collegii Soc. Jesu officina fusoria formantur, atque pro ornamento eundorum librorum ad proprium usum prostant. Anno Domini 1773. 2°. 20 l.*

2.) *Abdruck der deutschen und slovakischen Schriften, welche in der Tyrnauischen Schriftgüßerey des Kollegiums der Gesellschaft Jesu zum eigenen Gebrauch verfertigt werden. Im Jahre Christi 1773. 2°. 8 l.*

3.) [Külön címlap nélkül.] *Abdruck von den Röslein und Zierrathen. 2°. 8 l.*

Ez a kizárólag leltári célra, valószínűleg egyetlen példányban, tökéletes mesterségbeli tudással és magasrendű művészi ízléssel készült *nyomdai mintakönyv*, legbecsesebb emléke ilyenemű könyveinknek. Címlapja másának közlésétől, mint-hogy az Iványi Béla és Gárdonyi Albert közkezen forgó kitűnő egyetemi nyomdatörténetéből eléggé ismeretes, eltekintünk itt. A nagyszombati jezsuita nyomda fölszerelésének gazdagságáról fogalmat alkothatunk magunknak, ha a leltár nyomán számbavesszük az ott talált betűk mennyiségét. 1773-ban, a fametszetű iniciális-betűk s még néhány külön felsorolt, díszesebb nagybetű nélkül, a betűmennyiség súlya 686 mázsára rúgott!

A mintakönyv egyes lapjai a legkülönbözőbb körzetekből, „cifrák“-ból összeállított keretekben (két egyforma sincs köztük; mind más és más!) tartalmazzák a szokásos „családi“ csoportosításban az egyes betűfajtákat. A szövegrészt (a betűmintákat) a vastag, remek znióváráljai merített papirosnak csak az egyik oldalára nyomták; még pedig a betűk erős átnyomódásából következethetőleg, a kor szokása szerint úgy, hogy a papirost előbb könnyedén megnedvesítették. (A nyomás erejének csökkentése kedvéért, vastag, szemcsés papirosnál volt erre különösen szükség.) A nyomtatott szöveggel átellenes oldalon, a betűsorokkal egy vonalban, a leltározók kézzel bejegyezték, hogy az illető betűből — súlyra és matricákban — mekkora és milyen értékű készlete van a nyomdának. A matricák nagy mennyisége arra enged következtetni s ezt a feltevést később említendő tárgyi bizonyítékok is megerősítik, hogy a nagyszombati egyetemi nyomda, akár matricák, akár kész, öntött betűk alakjában más, idegen (de csak hazai!) nyomdákat is ellátott betűkkel. E megállapítás helyességén magának a nyomdának ellenkező nyilatkozata (quasi: erősködése) sem változtat. Az 1773. évi mintakönyv mindkét címlapja — az egyik a latin betűket, a másik a német betűket és a cifrákat tartalmazó füzet előtt áll — u. i. kifejezetten kijelenti, hogy a betűöntőde kizárólag *házi* használatra készít betűt — cifrát egyaránt. („Ad proprium usum prostant“, mondja a betűk s „Welche zum eigenen Gebrauch verfertigt werden“, a cifrák mintafü-

zete.) E tüntető kijelentéseknek már csak azért is meg kellett történniök a leltározást végző kormányhatósági megbízottak előtt, hogy az érvényben lévő rendeletek tiszteletben tartásának legalább a látszatát megőrizzék. 1773-ban u. i. érvényben volt még az a dekrétum, mely a bécsi Trattner János Tamásnak, az Udvar kegyeltjének, a hatalmas nyomdász-vállalkozónak, a királyfi (a későbbi II. József) nyomdász-mesterségbeli oktatójának az egész monarchia területére kiterjedő kizárólagos betűöntő-szabadalmat ad. Sőt alig egy éve, 1772-ben újul meg ez a szabadalom még 15 esztendőre. S mégis: nyomdánk — szabadalom ide, szabadalom oda — minden kétséget kizáróan, szép csendben szállít betűket ezidőben a váradi, a kolozsvári, a kalocsai jezsuita nyomdának, a pozsonyi Patzkonak, a budai özv. Landerer Katalinnak s — bár kis mértékben — a pécsi Engelnek, sőt nyilván még többeknek is. Hiába: az élet gyakran erősebb a papirosnál! A tilalom szigora a gyakorlatban alig érvényesíthető. Érdekes, hogy magának a nagyszombati egyetemi nyomdának akkori betűkészlete sem származik teljesen Trattnertől. Nem szólok itt azokról a szép, tájképi háttérű, eredetileg fametszetű s csak később fémbe öntött, nyilvánvalóan olasz eredetű iniciálisokról s egyéb barokkos díszekről, melyek a nyomda régebbi felszereléséhez tartozhattak. De a nyomda betűanyagának javát tévő latin, antikva típusnak *egyetlen egy darabja sem való Trattnertől!* Trattner 1760-ban és 1769-ben négy-négy füzetben adta ki betűit és ékítményeit tartalmazó nyomdai mintakönyvét. E híres betűmintakönyvek példányai alapján (a korábbi a Nemzeti Múzeumé, a későbbi Kner Imréné) végeztem összehasonlításaimat. A két kiadás nagyjában azonos betűket tartalmaz. Az 1769. évi kiadásnak csak az ornamentális díszei gazdagabbak. (A cifrák száma ott 138, itt 214.) Mindenek előtt: a nagyszombati nyomdának sokkal nagyobb volt a latin (antikva) betűkészlete, mint Trattneré. Az egyetemi nyomdának 80, Trattnernek csak 55 féle latin típusa volt. De nyomdánk nemcsak gazdagabb latin betűkben; betűi *szebbek* is Trattnerénél. Az összevetés könnyebbsége kedvéért eredeti nagyságban közlöm itt a két mintakönyvnek azonos betűfajtákat tartalmazó egy-egy lapját (l. az 5. és a 6. sz. mellékleteket). Ezzel szemben a nagyszombati nyomda *német* betűit — a fraktúra és a schwabachi típusokat — egytől-egyig Trattnertől szerezte be. (Úgyszintén, mint látni fogjuk, nyomdai ékítményei, cifrái nagy részét is.) Ha tehát a sokkal ritkábban használt német betűket, a Trattner mintakönyvében szereplő típusok élettartama alatt, mintegy 1752 (Trattner betűöntődéjének alapítása) és 1773 között megújították, mennyivel inkább föl kellett frissíteni az antikva betűket is, melyeknek igénybevétele legalább *hatszor* akkora volt, mint amazoké. A nyomdában megjelent művek jegyzékében, melyet az 1745—73. évek között a helytartótanácsához nyújtottak be, 550 mű szerepel. Ebből csupán 84-et nyomtattak német betűvel és pedig a 36 német nyelvűt fraktúrával, a 48 tót nyelvűt schwabachival. A többi 466 latin, magyar és francia nyelvű kiadvány mind antikvával készült. Ugyanilyen volt a nyelvi arány a nyomda egyéb termékei: a

V. GROBE SABON Verfalia.

ABI.

VI. KLEINE SABON Verfalia.

ABE

VII. GROBE MISSAL Verfalia.

CDFG

VIII. KLEINE MISSAL Verfalia.

ABCDE

FGHIK

LMNÆ

XXVII. Sabon Verſalia Majora.

ABC

XXVIII. Sabon Verſalia Mediocra.

NON SI-

XXIX. Sabon Verſalia Minora.

NE CAU-

XXX. Miſſal Verſalia Majora.

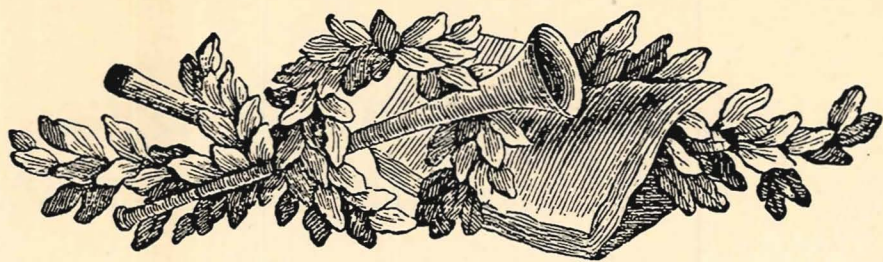
SA DIXIT:

XXXI. Miſſal Verſalia Minora.

PRONUNTIA-

XXXII. Canon Verſalia.

BO ADVERSUM

XLIX. Missal Antiqua.

Intuere sancto- rum Patrum vi-

L. Duplex Tertia Antiqua.

vida exempla, in quibus
vera perfectio refulsit, &
Religio, & Videbis, quam

LI. Duplex Tertia Cursiva.

*modicum sit, & pæne nihil
quod nos agimus. Heu! quid
est Vita nostra, si illis fuerit
comparata?*

LII. Duplex Media Antiqua.

Sancti, & amici Christi, Domino
servierunt in fame, & siti, in frigo-
re, & nuditate, in Labore, & fati-

LIII. Duplex Media Cursiva.

*gatione, in Vigiliis, & Jejniis, in
orationibus, & meditationibus San-
ctis, in persecutionibus, & opprobriis
multis.*

LIV. Duplex Cicero Antiqua.

O quam multas, & graves tribulationes
passi sunt Apostoli, Martyres, Confessores,
Virgines, & reliqui omnes, qui Christi ve-
stigia voluerunt sequi.

LV. Duplex Cicero Cursiva.

*Nam animas suas in hoc mundo oderunt, ut
in aeternam vitam eas possiderent. O quam
strictam, & abdicatam vitam sancti Patres in
eremo duxerunt! quam longas, & graves ten-
tationes pertulerunt! quam frequenter ab ini-
mico vexati sunt! quam crebras, & ferveri-*

kongregációs regulák, a búcsúk, az imákat tartalmazó röplapocskák, a névtárak, a különféle blanketták stb. között is. De ugyanezt a különbséget mutatja a rak-táron talált betűfajták mennyisége is. A német betűket mindössze 2833 forintra, míg a latinokét 9200 forintra értékeli a leltározó bizottság. A betűmatricák értéke, a németeké 543 forintra, az antikvaké 1526 forintra rúg. Ebből ismét azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a matricák ily nagy mennyisége meghaladta a házi betűöntés szükségleteit. A készlet feltűnő nagysága, a föntebb említett adatokat támogatva, azt látszik mutatni, hogy matricaszállítások is történtek, külső, idegen nyomdákknak.

A XVII. század végétől a XVIII. század első harmadáig megjelent igénytelen, kis-alakú, silányacska könyvek után a negyvenes években készült nagyszombati kiadványok, melyek között a magyar barokk nyomdászatnak nem egy remeke akad, valóban stílus-forduló jeleit mutatják. Ekkor jelennek meg azok a szép antikva betűk is az egyetemi nyomda kiadványaiban, melyeknek lenyomatai az 1773. évi mintakönyvben szerepelnek. Azt a kérdést, hogy honnan szerezte nyomdánk ezeket a betűket, csak a közel-európai nyomdák termékeinek betűivel vagy betűöntődék típusaival való tüzetes egybevetés dönthetné el; s ez nekem — sajna! — módomban nem állt.

Egy bizonyos: az egyetemi nyomdának nagyszombati korszakában nem volt önálló betűmetszője s a betűtípusok kivétel nélkül külföldi eredetűek. Betűtermelés: matricakészítés és öntés matricákból, házi használatot meghaladó mértékben is folyt és szállígtattak is betűt, matricát — különösen Trattner fölléptéig — ide-oda. Minthogy a nagyszombati nyomda betűi maguk sem voltak saját készítésű eredetiek, — ha csak okmányyszerű adatok nem állnak rendelkezésre — összehasonlító típusvizsgálatokkal nehéz a megállapítása annak, hogy azok a nyomdák, melyeknek betűi kétségtelen egyezést mutatnak a nagyszombatiakkal, valóban onnan is vásárolnak-e s nem közvetlenül a közös forrásból. Kassa, Kalocsa, Eger, Pozsony, Buda, sőt Várad és Kolozsvár XVIII. századi nyomdatermékeinek lapjain habozás nélkül fölismerhetjük a Nagyszombatban is használt betűket, de származásuk kérdését *csak* ezen az alapon mégsem dönthetjük el. Inkább a sűrű és könnyű kereskedelmi és rendi összeköttetés az, ami valószínűsíti iménti állításunk helyességét.

Az 1773. évi mintakönyvben szereplő latin betűk, különösen a nagyobb grádusú Sabon és Missal típusok verzálisai (nagybetűi) hatalmas hatásúak, sőt szebbek is akárhány közel-külföldi nyomdáénál, így Trattneréinél is, de e kor nagy francia, olasz és holland mestereinek tökéletes következetességgel megszerkesztett s gyönyörűen összeillő betűihez alig foghatók. Nehézkes alakjuk inkább német eredetre vall. Még jobban valószínűsíti ezt a föltevést a kurzívák roppant egyenetlensége, ide-oda-düledézése, ami az olasz vagy éppen francia származást egyenesen kizárja. De hogy még e viszonylag kezdetleges építőanyaggal is reme-

ket alkothatott a nyomdász, ha valóban értője volt mesterségének, bizonyosság erre ez a betűmintakönyv is. (L. a 6.—8. sz. mellékleteket.)

A jezsuita rend 1773. évi megszűnése után az államosított nagyszombati nyomda termelése kettéosztásáig, 1777-ig, erősen lecsökken. A nyomda egyik fele az egyetemmel Budára kerül ekkor, a másik Nagyszombatban marad. Húsz évig tengődik még ott, mígnem 1797-ben követi a Budára szakadt anyaintézetet.

Abból a föltevésből kiindulva, hogy a nagyszombatihoz hasonlóan az 1773-ban föloszlatott jezsuita rendek egyebütt fönntartott nyomdáiról is készültek a likvidálás során leltárak, s esetleg a betűkészleteket fölsoroló mintakönyvek, az Országos Levéltárban és az Egyetemi Könyvtárban e nyomon utánanézttem a kassai, kolozsvári és nagyváradai jezsuita rendek ezidőből való regisztrált és non registrata ügyiratainak. A rend vagyoni státusát, különösen az alapítványi és az ingatlanvagyonról illető okmányoknál egyebet azonban — sajnos — nem találtam. Bennünket ebből a levéltári anyagból nyomdai vonatkozásban csupán egy Intimatum érdekelhet, melyet gróf Illésházy József, mint consiliarius regius intéz Bécsből a kassai nyomdához, Trattner érdekében, 1761 febr. 9-én (tehát még Trattner privilegium exclusivumának kelte előtt!). Meghagyja ebben a kollégium rektorának, hogy a nyomda betűanyagát eztán a bécsi „kir. udvari nyomdásznál és könyvkereskedőnél“ szerezzze be, mert Trattner „kötelezte magát arra, hogy öntött betűit semmiféle külső provinciabeli fusoriánál drágábban adni nem fogja“. A kassai jezsuita nyomda úgy látszik hamarosan eleget is tett a rendelet előírásainak. Egy 1763. évi kiadványa legalább is erre vall. Ez, a nyomda századeleji gyarló produktumaival ellentétben kitűnő technikai kivitelű, bájos, rokokó ízlésű kis 12-rétű kötetke, Balog György Cornelius Nepos-fordítása, Trattner 1760. évi mintakönyvének XXXVI. sz. Cicero Antiqua betűivel készült, ékítményként ugyane mintakönyv számtalan körzetének (a 7., 10., 51., 53., 61., 76., 83., 111., 113. és 133. számok) fölhasználásával. Mind a betűk, mind a cifrák tehát kétségkívül Trattnertől származnak, föltehetőleg egy, az 1760—63. évek között történt nagyobb betűvásárlásból.

AZ EGYETEMI NYOMDA 1814. ÉVI BETŰMINTAKÖNYVE

Schriftproben der königlichen ungarischen Universitäts-Buchdruckerei zu Ofen. 1814. [28 l.]

Az 1814. évi betűmintakönyv, melynek úgylátszik a cirillbetűk hirdetése és terjesztése lehetett a főcélja, kissé méltatlan a nyomda akkori színvonalához. Rossz minőségű, mára egészen elsárgult papiroson, ily célra alkalmatlanul: a

SCHRIFTPROBEN

D E R

KÖNIGLICHEN UNGARISCHEN

UNIVERSITÄTS - BUCHDRUCKEREI

Z U

O F E N.

1 8 1 4.

9. *Az Egyetemi Nyomda 1814. évi mintakönyvének címlapja.*

M I S S Æ

P R O D E F U N C T I S .

IN COMMEMORATIONE
Omnium Fidelium Defunctorum.

Requiem æternam dona
eis Domine: et lux perpetua
luceat eis.

Introitus.

Psalm. 64. Te decet hymnus
Deus in Sion, et tibi reddetur
votum in Jerusalem: exaudi
orationem meam, ad te omnis
caro veniet.

Deinde absolute repetitur Requiem
æternam usque ad *Psalmum.*

Oratio.

Fidelium Deus omnium Con-
ditor et Redemptor: animabus
famulorum, famularumque tua-
rum remissionem cunctorum
tribue peccatorum; ut indul-
gentiam, quam semper optave-
runt, piis supplicationibus con-
sequantur. Qui vivis et regnas.
Lectio Epistolæ beati Pauli Apo-
stoli ad Corinthios.

1. *Cor. 15.*

Fratres, ecce mysterium vobis
dico: omnes quidem resurge-
mus, sed non omnes immutabi-

mur. In momento, in ictu ocu-
li, in novissima tuba: canet enim
tuba, et mortui resurgent in-
corrupti, et nos immutabimur.
Oportet enim corruptibile hoc
induere incorruptionem; et mor-
tale hoc induere immortalita-
tem. Cum autem mortale hoc
induerit immortalitatem, tunc
fiet sermo, qui scriptus est:
absorpta est mors in victoria.
Ubi est mors victoria tua? ubi
est mors stimulus tuus? Stimu-
lus autem mortis peccatum est:
virtus vero peccati lex. Deo au-
tem gratias, qui dedit nobis vi-
ctoriam per Dominum nostrum
Jesum Christum.

Graduale. Requiem æternam
dona eis Domine: et lux perpe-
tua luceat eis. *ÿ. Psalm. 111.* In
memoria æterna erit justus: ab
auditione mala non timebit.

Tractus. Absolve Domine ani-
mas omnium fidelium defuncto-
rum ab omni vinculo delictor-
um. *ÿ.* Et gratia tua illis suc-
currente, mereantur evadere ju-
dicium ultionis. *ÿ.* Et lucis æter-
næ beatitudine perfrui.

Se.

levelek mindkét lapjára, erős áttetszéssel, sőt átütődéssel, sebtében nyomtatott, kis nyolcadrétű füzetke ez. A bennünket érdeklő antikva típusokból, a petit antikvától a duplex media antikváig, mintegy 10 lapot betöltő mintákat találunk benne. A többi lapot cirill- és fraktúrabetűk foglalják el. A megjelenítés gyorsasága következtében ezek a betűk alig hatnak. (9. sz. másolatunk föltétlenül különb az eredetinél!) Pedig a nyomda legszebb virágkorát volnának hivatva bemutatni. S nem egy Falka-betű akad köztük! A magyar betűmetszés legnagyobb mesterének betűi! Mennyivel kedvezőbb esztétikai benyomást keltenek e nagyrészt azonos betűk gondosabb előadásban, a nyomda 1824. évi mintakönyvében! Bizonyságául annak, hogy magának a nyers építőanyagnak prezentációjában is mily mélyreható különbségek lehetségesek.

Bikfalvi Falka Sámuel 1798-ban kerül az Egyetemi Nyomdához, mint „anya-betű véső és betűöntési ügyelő“. Az erdélyi reformátusok támogatásával Bécsben tölti tanulóéveit. A rajzakadémia látogatása mellett betűmetszéssel és metszetek készítésével foglalkozik. Közben kísérletezik a sztereotípiával is. 1795-től, mint azt pártfogója leányának, gróf Teleki Máriának gróf Rhédei Ádámmal tartott esküvője alkalmára kiadott ünneplő versek (Sipos Pál szerzeményei) impresszumából megtudjuk, a Baumeister-nyomda akkori tulajdonosainál, a görög származású Pulio (Buglio, Pullio, Falka szerint: Pulió) testvéreknél találjuk alkalmazásban. E főképp görög nyomtatványok készítésével foglalkozó nyomdászok — talán magyar megrendelők szerzése céljából? — mint valami nevezetességet hirdetik Falka metszette betűiket. „Találtattnak ezek a Betűk Márkides Pulió testvéreknél . . ; mellyek mettszettettek Erdélyi-fi Bikfalvi Falka Sámuel Úr által.“ A rendelőfogás a kérkedő hirdetés útján úgylátszik valóban sikerül. Ugyanezekkel a szép, de stílusukban még kiforratlan, mediaevális emlékeket őrző betűkkel készül a rákövetkező évben, 1796-ban, gróf Teleki Sámuel erdélyi kancellár rendelkezésre a marosvásárhelyi Teleki-könyvtár katalógusának első kötete.

Pethe Ferenc, Falka halála után, valamiféle hollandus betűmintakönyvnek mint jogos tulajdonának visszaadását kéri az örökösöktől. Azt állítja, hogy ezt a könyvet — ő emlékezetből tévesen Letter proof-nak mondja — bécsi együttlétük alkalmával adta kölcsön Falkának. Gárdonyi Albert, nem alaptalanul, Falka második bécsi opuszában, a Telekitéka katalógusában e nyomon holland hatást vél látni. Valóban, a „Bibliotheca Sam. Teleki“ betűi némi rokonságot mutatnak a haarlemi Enschedé 1768. évi Proef van Letteren című nyolcadrét alakú betűmintakönyvének Mediaan Romyn elnevezésű betűivel. (L. Enschedé, Ch.: Fonderies de caractères et leur matériel dans les Pays-Bas du XVe au XIXe siècle. Haarlem: E. F. Bohn 1908. c. gyönyörű folióalakú nyomdásztörténeti művének 211. lapján lévő ilyen című reprodukciót. A nagy holland nyomdászháznak ez a fényűző kiadványa, melynek egy nagybecsű példánya N. Múzeumunk tulajdonában van, arról is nevezetes, hogy a régi betűk másait nem fototípiai úton,

kliséről készítették, hanem rendes nyomtató eljárással sokszorosították, tán régi matricákból újraöntött betűkkel.) De az is kétségtelen, hogy Falkának már bécsi tartózkodása alatt ismernie kellett a nyomdászat újabb stílustörekvéseit, melyek Didot nevével függtek szorosán össze. (E föltevés annál is inkább jogosultnak látszik, mert Falka Didothoz hasonlóan maga is mesterkedett a sztereotípiában.) Didot és Bodoni klasszicista antikvája már ekkor Európaszerte elterjedőben volt és fölkelte az egész művelt világ nyomdászainak lelkesedését. Falka későbbi budai működése alatt mindinkább az új irány hatása alá kerül és tiszta, éles, klasszikusan egyszerű, nemes vonalvezetésű betűi, melyeket ugyanúgy a vastag és vékony vonalak finom váltakozása, önálló, de egymáshoz is tökéletesen illő megkomponáltság jellemez, mint mintaképeiét, vitathatatlanul a nagy francia és olasz mesterek befolyását mutatják. A betűmetszőnek is, ha mestersége színvonalát megőrizni akarta, haladnia kellett a kor ízlésével. S az örökké kísérletező, minden szakjába vágó újítás iránt érdeklődő Falka valóban nem is maradt érintetlen a nyomdászat új nagy stílusmozgalmától. Betűivel, melyeket e korban, a nyomdához kerülése és az első budai betűmintakönyv megjelenése — 1798 és 1814 között — metsz s melyeket a műhelyben az ő vezetése alatt segédei (Szakáts, Gotzig, Lenner) öntenek (s részben terveznek is), ez időben s még később is, mintegy 1830-ig készülnek az Egyetemi Nyomda legszebb kiadványai. S ezekben látszik meg leginkább, hogy nemcsak Falkát járták át teljesen a kor nyomdászatának stílusújításai, hanem a betűket mint művészi tipográfus eszközt használó nyomdászokat is. Nagyszerű külföldi előképeikhez hasonlóan ők is megtanulnak *betűben gondolkodni*. A betűt tekinteni a nyomtatvány legfő — szinte egyetlen — építő anyagának. Nem lehetetlen egyébként, hogy az olyan nagyszabású kiadvány nyomdai készülésénél, mint az 1817. évi *Missale Romanum* (I. a 10. sz. melléklet), melynek betűit mind ő metszette, a nyomtatás tervezője-, rendezője-, és gondozójaként maga Falka is segédkezett. A mester számára nem lehetett közömbös, miképpen bánnak egyenkinti alkotásaival, a betűkkel; hogyan illesztik, hogy komponálják őket össze tipográfiai képpé, nyomtatott sorokká, oldalakká. Ha az egy *Missalen* kívül nem is dicsekedhetünk olyan fényűző kiadványokkal, mint Didot vagy Bodoni, mégis se szeri, se száma ez időben az Egyetemi Nyomda klasszicista antikva stílusban készült szép nyomtatványainak. Különösen ki kell itt emelnünk azokat az ív-, vagy negyedréti alakú alkalmi nyomtatványokat, melyeken a kevés szöveg vagy verssor nyomtató-művészi elrendezése, a levegősen szedett betűk hatalmas grafikai hatása vetekszik a párisi vagy pármai mintaképekével. (L. a 11. sz. mellékletet.)

Az 1814. évi betűmintakönyv különben csak csekély töredékét tartalmazza a nyomda akkori antikva betűkészletének. A 11. sz. mellékletünkön másolatban közölt, 1807-ben készült ünnepi nyomtatvány hat féle verzálisa közül pl. csupán kettőt találunk benne. Nem szerepelnek itt Falka Pulio-féle bécsi betűtípusai

SZÍVES ÉRZÉKENYSÉGEI

A'

M A G Y A R N A K

LEGKEGYESSEBB FEJEDELMÉHEZ

ELSŐ FERENCZHEZ.

KINYILATKOZTATTA

A'

KIRÁLYI MAGYAR UNIVERSITÁSNAK KÖNYVNYOMTATÓ HÁZA

MIDŐN AZT

Ő CSÁSZÁRI KIRÁLYI FELSÉGE

KEGYELMESEN MEGLÁTOGATNI

MÉLTÓZTATOTT.

IV. MÁJUSBAN MDCCCVII

*11. Az Egyetemi Nyomda alkalmi dísznyomtatványa 1807-ből,
Falka Sámuel betűivel.*

sem, pedig azoknak, minthogy az 1824. évi mintakönyv közli őket, már 1814-ben is meg kellett lenniök. A betűk egy része viszont, így a Falka metszete Duplex media antiqua, Szakáts Media cursivá-ja, Falka Media antiquá-ja, Szakáts Tertia antiqua minor-ja a nyomda 1824. évi remek mintakönyvében újra szerepel: V., VI. 1., VI. 2., és XI. számok alatt.

AZ EGYETEMI NYOMDA 1824. ÉVI MINTAKÖNYVE

1.) *Proben aus der Schriftgiesserey der kön. ungarischen Universitätsbuchdruckerey. Ofen 1824. 4°. 1 & 50 l.*

2.) *Verzierungen in Abgüssen für die Pressen der kön. ungarischen Universitäts-Buchdruckerey. Ofen 1824. 4°. 4 & 90 l.*

„Az alulírott királyi Intézet legutóbb, 1814-ben kiadott mintakönyve óta, mely főképp hazai művészek betűit tartalmazta, a legkiválóbb külföldi helyekről (London, Páris, Frankfurt) jelentékenyen megnövekedett külföldi betűkben, cifrákban és körzetekben, melyeknek rendkívüli eleganciáját mindenfelől tetsszéssel elismerik; a sokoldalú kereslet következtében indítatva érzi magát az Intézet, hogy ilynemű szortimentjének jelenlegi készletét ebben a gondos kiadványban közzétegye és fölhívja az érdekelt könyvnyomtató urak figyelmét arra, hogy mindaz, ami e könyvben két részre osztva szerepel, a körülményekhez képest jutányos áron az Intézet jól berendezett öntödéjéből megrendelhető“ — mondja a mintakönyv bevezetése.

Ezt a szép és gondos kiállítású mintakönyvet, az Egyetemi Nyomda igazgatóságának szívességéből, nyomdánk házi-példánya alapján ismertetjük. Valamelyik benfentes betűöntődei alkalmazott — talán Gotzig? — kéziratossá bejegyzései teszik különösen becsessé ezt a kötetet.

A bejegyzések hitelességéhez nem férhet kétség. A mintakönyv egyrészt az egykorú műhelyhasználat világos nyomait viseli (kivágások, ragasztások); másrészt tárgyi bizonyítékok is megerősítik a jegyzetek helyességét. Pl. Falka bécsi betűit, melyekkel a Baumeister-nyomdában megjelent „Bibliotheca Sam. Teleki Pars I.“-ét nyomták, megtaláljuk a mintakönyvben V. Lange Cicero Antiqua néven, ezzel a kéziratossá bejegyzéssel: Falka, Wien.

A mintakönyv természetesen nem tartalmazza a nyomda teljes betűkészletét. Ugyanúgy, mint az 1814-es Schriftproben sem sorolja föl hiánytalanul az akkori betűket. A Doppel Mittel Antiqua-betű mellé maga a ceruzajegyzeteket készítő betűmetsző is azt írja, hogy „ehhez a betűhöz nagyon szép Cursiva is van, amit

Falka vezetésével metszettem“. Hiába is igyekeznénk hát e mintakönyvek alapján pl. a Falka metszette betűk *teljes* katalógusát elkészíteni. Be kell érünk azzal s örülnünk kell, hogy minden kétséget kizáróan megállapíthatjuk *néhány* valóban szép betűnek magyar alkotómesterét. 13—15. sz. mellékletünkön, a beavatott széljegyzetíró útmutatása alapján e három táblára összegyűjtve, eredeti nagyságban bemutatjuk Falkának, az 1824. évi mintakönyvben szétszórt valamennyi antikva-betűjét. Falka betűi mellett tanítványáé, Gotzigé a legkülönbek. Szakáts munkája már jóval gyengébb. Betűi egyenetlenek és szépség tekintetében meg sem közelítik a Mesteréit. A mintakönyv bejegyzésének tanúsága szerint a sztereotípiával foglalkozó angol Watts is metszett néhány betűt. Különösen egy héber garmond-betűje gyönyörű. A jegyzetek egyébként a többi betű provenienciájára nézve is becses útmutatásokat tartalmaznak. Megtudjuk belőlük, hogy nyomdánk mely betűit szerezte Lipsceből, Frankfurtból, Párizsból. (Az utóbbi helyről a legkisebb grádusú antikva és kurzíva-típusokat.) A különböző fáról átöntött, díszes iniciális, valamint az ú. n. „Muzírozott Verzálisok“ között sok a régi. (A kommentátor melléjük is jegyzi: „alt“.) Ezeket még az 1773. évi mintakönyvből ismerjük. A fraktúra betűk közül, különösen a nagyobbak, a Doppel, a Canon és a Sabon-típusok szintén Nagyszombatból származnak még. A bécsi Trattnernél vásárolt készletből valók. A mintakönyv első részének végén nagymennyiségű cifrát és körzetet találunk. Szabadon válogathattak bennük az igen tisztelt könyvnyomtató urak. A második füzet 90 lapon 296 illusztrációs könyvdíszet tartalmaz. Újat és régít (még XVII. századit is) vegyesen. Lapfőket, zárókat, mise- és imakönyvekhez, kalendáriumokhoz való képeket. Ezek mind fametszetekekről készült fémöntvények, „Abgüsse“, s így a könyvillusztráció ismertetése körébe kívánkoznak inkább, semmint tanulmányunkba, mely *csak* a betűvel és a szedhető cifrával foglalkozik.

Az Egyetemi Nyomda irattárában talált számlák és okmányok közül a mintakönyv megjelenését a szabadságharcig követő időből, betűkre és betűkészítésre vonatkozólag a következő érdekesebb adatokat jegyezhetjük föl (Dr. Gárdonyi Albert főlevéltárnok úr szíves közlése alapján):

1826-ban matricákat szállít a nyomdának a frankfurti Andreae-cég és a lipcei Tauchnitz.

1828 máj. 8.-án a frankfurti Andreae-ische Buchhandlung (?) 1131 matricát küld 1256 frt. értékben.

1834-ben Tressius nyomdaigazgató mentsége a Haasnál vásárolt matricák ügyében.

1837-ben gépet rendelnek matricák készítéséhez.

1841-ben Kugelmanntól, Párisból matricákat rendelnek.

PROBEN
AUS DER
SCHRIFTGIESSEREY
DER
KÖNIGLICHEN UNGARISCHEN
UNIVERSITÄTS - BUCHDRUCKEREY.

OFEN 1824.

Latéinische Schriften.

I. *Petit Antiqua.*

In principio creavit Deus coelum et terram. Terra autem erat inanis et vacua, et tenebrae erant super faciem abyssi: et Spiritus Dei ferebatur super aquas. Dixitque Deus: Fiat lux. Et facta est lux. Et vidit Deus lucem, quod esset bona: Et divisit lucem a tenebris.

II. *Garmond Antiqua.*

Haec sunt verba, quae locutus sum ad vos, cum adhuc essem vobiscum, quoniam necesse est impleri omnia, quae scripta sunt in Lege Moysi, et Prophetis, et Psalmis de me. Tunc aperuit illis sensum, ut intelligerent Scripturas.

V. *Lange Cicero Antiqua.*

Deus protector est omnibus exquirentibus se in veritate. Sapiens cor et intelligibile abstinebit se a peccatis, et in operibus justitiae successus habebit.

V. *Mittel Antiqua.*

Inde ista tanta coacervatio aliorum super alios ruentium. Quod in strage hominum magna evenit, cum ipse se populus premit, nemo ita cadit, ut non alium in se attrahat: primi exitio sequentibus sunt: hoc in omni vita accidere videas, licet nemo sibi tantummodo errat, sed alieni erroris et causa et auctor est.

Petit Cursiv.

In principio creavit Deus coelum et terram. Terra autem erat inanis et vacua, et tenebrae erant super faciem abyssi: et Spiritus Dei ferebatur super aquas. Dixitque Deus: Fiat lux. Et facta est lux. Et vidit Deus lucem, quod esset bona: Et divisit lucem a tenebris.

Garmond Cursiv.

Haec sunt verba, quae locutus sum ad vos, cum adhuc essem vobiscum, quoniam necesse est impleri omnia, quae scripta sunt in Lege Moysi, et Prophetis, et Psalmis de me. Tunc aperuit illis sensum, ut intelligerent Scripturas.

Lange Cicero Cursiv.

Deus protector est omnibus exquirentibus se in veritate. Sapiens cor et intelligibile abstinebit se a peccatis, et in operibus justitiae successus habebit.

Mittel Cursiv.

Inde ista tanta coacervatio aliorum super alios ruentium. Quod in strage hominum magna evenit, cum ipse se populus premit, nemo ita cadit, ut non alium in se attrahat: primi exitio sequentibus sunt: hoc in omni vita accidere videas, licet nemo sibi tantummodo errat, sed alieni erroris et causa et auctor est.

XI. Doppel Mittel Antiqua.

Vulgum autem tam chlamydatos, quam praetextatos voco. Non enim colorem vestium, quibus praetexta corpora sunt, adspicio:

XII. Kleine Canon Cursiv.

*Oculis de homine non credo,
habeo melius certiusque lumen,
quo a falsis vera diiudicem.
Animi bonum, animus inveniat.*

XIII. Grobe Canon Antiqua.

Hic, si unquam illi respirare et recedere in se vacaverit, o quam sibi ipse verum, tortus a se, fatebitur, ac dicet:

IX. Kleine Doppel Cicero Antiqua.

Argumentum pessimi, turba est. Quae-ramus, quid optimum factum sit, non quid usitatissimum:

X. Grobe Doppel Cicero Antiqua.

Et quid nos in possessione felicitatis aeternae constituat, non quid vulgo, veritatis pessimo interpreti, probatum sit.

Kleine Doppel Cicero Cursiv.

Argumentum pessimi, turba est. Quae-ramus, quid optimum factum sit, non quid usitatissimum:

Grobe Doppel Cicero Cursiv.

Et quid nos in possessione felicitatis aeternae constituat, non quid vulgo, veritatis pessimo interpreti, probatum sit.

Größere Canon Antiqua Versalien.

POSTALIS,

Sabon Antiqua Versalien.

SENSUS,

LANDERER JÁNOS MIHÁLY
POZSONYI BETŰÖNTŐDÉJÉNEK MINTAKÖNYVE

Specimen characterum in neo-erecta typorum fusura Posonii, apud Joannem Michaellem Landerer typographum existentium. Anno 1770.

Mintahogy a török hódoltság után elnéptelenedett, de jó életlehetőségeket ígérő magyar Tér betöltésére már a XVII. század végén s még nagyobb erővel a XVIII. század elején megindul a kedvezményekkel is támogatott települési áradat, ugyanúgy a bontakozó békésebb élet s a gyors ütemben fejlődő városiasodás egyre másra csábítja ide ezidőben a vállalkozóbb szelleműeket, a mozgásra, a spórák kibocsátására mindenkor kész, ép népességű nagy germán szomszédságból, a prosperitást ígérő kereskedő és ipari pályákra. Így kerül a XVIII. század elején nyomdászatunk is jórészt német kezekre. A jó üzleti kilátásokkal kecsegtető, amúgy is kiváltképpen német mesterség, a nyomdászat, megszerezve különösen valamilyen könnyen elérhető kiváltsággal, egymásután csalja ide, erre a kiaknázatlan területre a gyors boldogulást áhítókat. Eleinte csak az ország nyugati térségein próbálkoznak, — Sopronban, Pozsonyban, Győrött, Komáromban, Pest-Budán — később meg még a legkeletibb százsz végekre is jut belőlük. Így kerülnek hazánkba a Nottensteinok, a Landererek, a Seissek, a Royerok, a Patzkok, a Weberek stb. Különös csodája ennek a földnek, az Örök Magyar Térnek s még inkább az életet rajta alakító gazdanépnek, a magyarságnak, hogy még olyan megfogyatkozott állapotában is föl tudta oldani, magába tudta szívni ezt a roppant inváziót, szellemének nagyobb kára, vagy akárcsak elváltozása nélkül. Nem az színezte el őt, hanem éppen fordítva, ő amazt. Klopstock borús miszticizmusa, Gellert, Haller hűvös és unalmas barokk-germánysága a magyar lélekben nem tudott gyökeret verni, mint ahogy később, a XIX. században, a biedermeier édeskés, lágy familiaritása sem. A barokk-kor magyar költője a férfias Gyöngyösi, papja a szókimondó Padányi Biró; s a biedermeier magyarja Berzsenyi, Vörösmarty tömör, klasszikus veretű költészetében és Petőfi lobogó lírájában ismert magára. Amit pedig ez az idegen szellem, mint a föloldásnak ellenálló, öncélú erő az új településterületen teremt, vajmi szegényes s alig haladja meg az apró nemzetiség szándékosan eltokosodó, helyi jelentőségű produkciójának méretét és minőségét. A korai bevándorló nyomdászok, kiket a táj szellemén kívül, életre segítés közben még a betű, a nyelv szelleme is megérintett, akarva-akaratlan hatása alá kerültek ennek a sajátos genius loci-nak. Így válnak — lassúbb-gyorsabb átalakulással — a Landererek, a Streibigok, a Weberek, a Trattnerok, Gvadányi, Kisfaludy Károly, Katona, Virág Benedek, Berzsenyi műveinek kiadása — a magyar szellemmel való érintkezés — közben, no meg az itt rájuk mosolygó jólét következtében, lassacskán magyarokká.

Royer János Pál 1715-ben alapított nyomdáját 1750-ben váltja magához Landerer János Mihály 11.000 forinton. A betűkészletet az adásvételi szerződés hozzávetőlegesen 100 mázsára becsli, s 3.000 forintra értékeli. Ez a készlet, mint a nyomdával átvállalt adósságok jegyzékéből kiderül, részben Prágából, részben Nagyszombatból származott. (Előző, típusvizsgálatokon alapuló megállapításunk így helyesnek bizonyul. A Royer nyomtatványain fölismert nagyszombati betűk származását ez az adat okmányszerűen is alátámasztja.) Landerer János Mihály azonban már nagyobb önállóságra törekszik. Ügyes szervező, kitűnő üzletember. A tőle alapított, nála készülő Pressburger Zeitung nagy anyagi sikere üzemének jelentős megnagyobbítására bírja. 1770-ben, Trattner érvényben lévő kizárólagos betűöntési szabadalma ellenére — hogy, hogy nem? — engedélyt kap betűk öntésére is. Ekkor bővíti ki az öntőde új helyiségének hozzáépítésével, hatalmas mértékben nyomdaüzemét. Korabinsky 1781. évi leírása szerint (Beschreibung Pressburgs, 73. l.) „a kitűnően épült Landerer-háznak, melyben az 1770-ben nagyszabásúan megnagyobbított nyomda-műhely és öntőde foglal helyet 1715 négyszögölön, 33 ablaka néz az utcára.“ Ugyanekkor, 1770-ben, adja ki a pompás betűanyaggal fölszerelt s azok készítésére is berendezett öntőde mintakönyvét. Volt-e a fuzóriában betűmetsző is alkalmazva s Landerer betűi ennek keze alól kerültek-e ki? — ezt a kérdést eldönteni nem áll módunkban. Nem tartom kizártnak, hogy maga Landerer is foglalkozott betűmetszéssel s hogy betűinek egy része az ő kezétől származik. Hogy igen ügyes műkedvelő *rézkarcoló* volt, azt néhány rendkívüli csinos rokokó stílusú, nevével jelzett *culs de lampe*-jából és záró vignettájából tudjuk. Ezekkel kiadványait ékítgette. A Fővárosi Könyvtár tulajdonában van egy ilyen, a Landerer-családtól származó kis sorozat, melyben a Landerer János Mihály metszette képecskék vannak összegyűjtve. E két művészet — a rézkarcolás és a betűmetszés — sok tekintetben rokonnak mondható: rajztudás, szerkesztő készség, nagymértékű pontosság, biztos kezű véső-vezetés kell mindkettőhöz. A fémek (réz, acél) megmunkálásának hasonlósága, az anyag azonossága még szorosabbra fűzi ezt a rokonságot. Akárhány betűmetszőnk valóban gyakorolta is egyszerre mindkét művészséget (Falka, Kapronczai). Az a tény tehát, hogy Landerer rézkarcoló is volt, valamint az a körülmény, hogy gyermekkorától a Royer-nyomdában foglalatostkodott (mindössze 23 éves volt, mikor azt tulajdonul megszerzi) s a nyomdász mesterség iskoláját kijárván, annak minden csínját-bínját megismerte és megszerette, úgy érzem, feljogosít erre a föltevésre.

Annyi bizonyos, hogy a Landerer-betűk *eltérnek* mind Nagyszombat, mind a bécsi Trattner antikváirtól. Nagyon szépek s a pozsonyiak méltán büszkélkedhetnek velük és „nyomdászfejedelmükkel“, Landererrel. Finom ízlésű és mesteri készségű nyomdász volt valóban. A remek papirosra készült 1770. évi mintakönyv — mintegy tiszta kivonata kiadványainak — ritka „nyomtatásbéli perfekcióról“ tanuskodik. Az egy-egy lapon kevés betűt tartalmazó, nagy mértéktartással

GROSSE MITTEL ANTIQUA.

Modus scripturae fuit apud Aegyptios, per notas hieroglyphicas; fictas animantium et aliarum rerum figuras; v. g. serpens caudam ore complectens notabat vel annum vel aeternitatem.

A B C D E F G H I K L M
N O P Q R S T U V W X
Y Z Æ

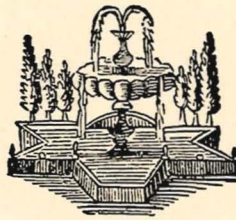
SPECTIMEN
CHARACTERUM

EXISTENTIUM

IN

TYPOGRAPHIA PRIVILEGIATA
CATHARINÆ LANDERER,

VIDUÆ.

BUDÆ,

ANNO MDCCLXX

megkomponált, változatos cifrákból font keretekbe foglalt gyönyörű nyomtatás-kép az elrendezés s az arányok valódi művészet mutatja. (L. a 16. sz. mellékletet.)

Hogy Landerer pozsonyi betűöntődéje mely hazai nyomdának szállított betűket, pontosan nem tudjuk. Bátyjának, Lipót Ferencnek özvegye, Katalin, ki ugyanez évben, 1770-ben lép a világ elé betű-könyvével, *nem* nála vásárol. A pozsonyi Patzko már jelentős üzletfél lehetett. Nagy mennyiségben szükséges „kenyérbetűi“ egy részét nála veszi.

ÖZV. LANDERERNÉ BUDAI NYOMDÁJÁNAK MINTAKÖNYVE

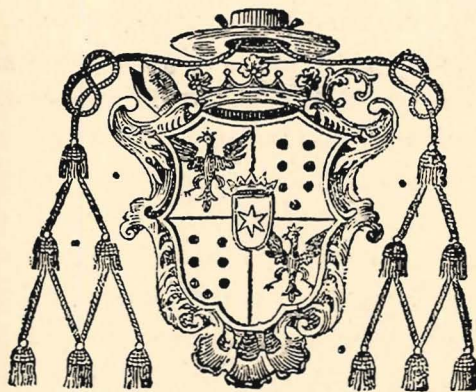
Specimen characterum existentium in typographia privilegiata Catharinæ Landerer, viduæ. Budæ, anno 1770. 8º. 15 l.

Ellentétben pozsonyi sógorával, János Mihállyal, kinek hatalmas műhelyében a XVIII. századi magyar irodalmi élet jelesei: Pray György, Rájniz József, szentrontási Szereday Antal, dr Rátz Sámuel, Szikszay György, Kármán József, Vajda Sámuel, stb. fordultak meg, hogy műveik, ill. fordításaik készültét ellenőrizzék s a nyomtatás körüli dolgokat megtárgyalgassák művelt kiadójukkal, — Landerer Katalin asszony budai officinája bizony csak vásári és iskolás könyvszükséglet kielégítésére szorítkozott s beérte ennek az alacsonyrendű irodalmi igénynek kiszolgálásával, meg főképp németajkúaknak szánt népi, ájtatos könyvecskék előállításával. A pozsonyi Landerer őszinte, áldozatkész barátja volt a magyar irodalomnak s úgy látszik még annak különösségei is vonzották. Korabinsky, száraz sematizmusában is érdeemesnek tartja megemlíteni (Beschreibung v. Pressburg, 74. l.), hogy a nyomdaház tágas kertjében írta Kalmár György Prodromusát. Ezt a fura művet, mely 5000 hexameterre menő magyar verset tartalmaz, annak igazolására, hogy a magyar nyelv az időmértékes verselésre is tökéletesen alkalmas, később, az üzleti nyereség minden reménye nélkül Landerer János Mihály ki is adta. Sőt alighanem ő táplálta a munka készülése alatt e cinikus, de sok tekintetben geniális magyar különcöt, Kalmárt, ki bevette magát a Landerer-kertbe „s a nyaralóban töltötte a telet; fázva, koplalva s nyakiglan ülve a szalma közt s úgy dolgozó verseit, reszketve minden tetemiben a hideg miatt. Ázsiában utazván, eczetet, olajat, sőt horda magával s így valahol a mezőn megszálla, készen lelé ebédjét, vacsoráját“ — írja erről a nagytehetségű, világvándora magyar nyelvészről Kazinczy. Ilyen mecénási kedvtelések helyett Landerer Katalin asszony bezzeg inkább privilégiumok szerzésében buzgólkodott. Kétségkívül sok ügyességgel. 1771-ben szabadalmat kap, német nyelvű ábécés könyve-

ken, katekizmusokon és evangéliumos könyveken kívül (melyekre már volt szabadalma) magyar nyelvű ábécés könyvek és latin, német és szláv nyelvű kalendáriumok kiadására is. E szabadalmakat, melyeket más nyomdák a kor szokása szerint egy cseppet sem tartottak tiszteletben, Landerer Katalin természetesen körömszakadtig védi és minduntalan kollégáit vádló panaszokkal és följelentésekkel ostromolja a hatóságokat. Egy ilyen alkalommal (1774-ben) elrendelt vizsgálat valóban meglepő készleteket talál e védett s jogosulatlanul kiadott könyvekből a győri Streibignél, az egri nyomdában, a pozsonyi Patzkonál, a budai Eitzenbergernél, sőt — horribile dictu — saját sógoránál, a pozsonyi Landerernél is. Magyar szempontból a budai Landerer-műhely termékei közül tán csak a vásárookra szánt, magyar nyelvű népkönyvek érdekesek. Persze azok sem kiállításuk szépsége miatt. Silányka, olcsó tömegtermék volt biz az mindahány! Ott találjuk e ponyva-kiadványok között a még mindig népszerű Gyöngyösi Murányi Venusát, Kónyi János Mulató óráját. Egy egész garmada, a nép közt örök kedveltségnek örvendő széphistória is akad e könyvek közt: Mária Magdaléna, Apollonius, Salamon, a tékozló fiú, Árgirus, Florentina, Dedalus, stb. históriája.

Landerer Katalin, mintakönyvének tanúsága szerint, betűi legjavát a nagyszombati egyetem nyomdájától, ill. fuzóriájától szerezte be. Az Egyetemi Nyomda 1773. évi leltárkönyvének következő, nem Trattnertől eredő betűit ismerjük föl itt: a nagyobb grádusú verzálisok közül a doppel Text, a doppel tertia, a doppel Cicero, a hohe Text, a musirte Missal, a kisebbek közül: a Text antiqua és a tertia cursiv betűket. A rendes szövegbetűk közül a doppel mittel cursiv, a Text cursiv, a tertia antiqua és a tertia cursiv betűket. A kisebb, ú. n. kenyérbetűk eredetét megállapítanunk nem sikerült. Csak az bizonyos, hogy sem Trattner, sem a pozsonyi Landerer, sem a nagyszombati egyetem műhelyéből nem vásárolta őket Landerer Katalin. Nyomdai előadásuk sem a legmegnyerőbb a mintakönyvben. Magasabbrendű nyomdászízlést hiába is keresnénk ebben a reklám-célú nyomtatványban, mintahogy nem találunk a budai műhely egyéb kiadványaiban sem. A helyi alkalmi szükséglet kiszolgálásán kívül alig is látja más értelmét az ember e mintafüzet kibocsátásának. A szabadalmak a nyomdának a megélhetéshez elegendő munkát biztosítottak. A hirdetés semmiképp sem ezek szaporítását célozta. Ennek amúgy sem ez volt az útja. A mintakönyvben szereplő föltűnően sok francia szöveg, mely a nyomda idegennyelvű teljesítőképességét igyekszik kidomborítani, a nagyvárosi társadalom előkelőbb rétegének rendelőként való megnyerését tűzhetette ki céljául. A Landerer-műhely „cifrái“ kivétel nélkül azonosak a Trattnermintakönyvében hirdetettekkel. Azért persze kérdés, hogy Landerer Katalin közvetlenül Trattnertől szerezte-e be őket. Vásárolhatta betűivel együtt Nagyszombatban is, mely talán — hasonló kiadványa magának nem lévén — a bécsi cifra-mintakönyvet mutogatta vevőinek.

S P E C I M E N
CHARACTERVM
LATINORVM, HUNGARICORVM,
ET
BOSNIACO · CROATICORVM
EXISTENTIVM
IN
NEO-ERECTA
TYPOGRAPHIA
A P V D
JOANNEM JOSEPHVM ENGEL,
CÆS. REG. PRIV. EPISC.
TYPOGRAPHVM.

QVINQVE · ECCLESIIIS MDCCLXXIII.

ENGEL JÁNOS JÓZSEF
PÉCSI NYOMDÁJÁNAK BETŰMINTAKÖNYVE

Specimen characterum latinorum, hungaricorum, et bosniaco-croaticorum existentium in neo-erecta typographia apud J. J. Engel, cæs. reg. priv. episc. typographum. Quinque-Ecclesiis 1773. kis 4°. 8 l.

Engel János József a budai Landerer-officinában tanulta ki a nyomdászmesterséget. Önállósulási törekvései során választása Pécsre esett. A nagy barokk egyházfejedelem, Klimó György idejében hatalmas fejlődésnek induló püspöki város s a megye is szívesen fogadta a nyomdász jelentkezését s így Engel a helytartótanács útján 1773. febr. 5-én megkapja a könyvnyomtató kiváltságlevelet. Működése, melynek ismertetését, Petrik bibliográfiájának kiegészítésével Nyakas Srolta, ill. munkatársa, Vida Mária igyekezett teljessé tenni, elég világosan áll előttünk. Könyvkiadványai, nagyobbrészt egyházi természetű nyomtatványok (Instructio de indulgentia, Institutio de sacris ritibus, püspöki pásztorlevelek s a legnagyobb, a 7 kötetes Salagi-Szilágyi De Statu ecclesiæ Pannonicæ-ja) leginkább a püspökség vagy a püspök költségén jelentek meg. De mindez természetesen a fönmaradáshoz s a személyzet eltartásához vajmi csekély alapot nyújtott. Vannak évek, melyeknek — bibliográfiai úton igazolható — könyvtermése alig néhány levélnyi. Ekkorka nyomdai tevékenységből megélni, gazdasági non-sens. Az ilyen kisebbfajta e korbeli nyomdáknak, kivált, ha magukban, versenytárs nélkül álltak valamely nagyobb városban, kétségkívül egyéb jövedelmi forrásuk is volt. A XVIII. századvég városi élete már rendkívül élénk. Különösen egyházi, megyei, katonai, iskolai centrumokban, mint amilyen Pécs is volt. E helyeken s így Pécsen is, hatalmas értelmiségi elem gyűlt össze, megyei, városi, kincstári, katonai hivatalnokokból, papokból, diákokból. S ha ezek fogyasztását mai mértékkel nem mérhetjük is, bizonyos, hogy különösen az igazgatást racionalizáló józsefi szellem terjedésével együtt nagyarányúra nő a *nyomtatvány-használat szokása*, a *blanketta* divata. Vas vármegye 1806-ban már jónak látja, hogy átalányárban egyezzek meg a szombathelyi Perger nyomdásszal, mindennemű nyomtatásbéli szükséglete ellátására. Alkalmasint takarékosági szempontból. A nyomtatványok addigvaló darabonkénti beszerzése u. i. nyilván lényegesen többbe került. Az évi 800 (később 1000) váltó forintra menő átalányösszegért tartozott a nyomdász a szükségelt „mindenféle hivatalos meghívóleveleket, hirdetményeket, székrendszabályokat, úgy a raboknak való tabellákat, az erántok a Vármegye által vezetendő jegyzőkönyveket, utazóleveleket, zab, széna és kenyér-nyomtatványokat, hadfogadói forspont quietantiákat, assent listákat, posta protokollumokat, vám tariffákat és azokról szóló limitáció hirdetményeket, stb.” elkészíteni. Bár Baranya megyének s Pécs városának ilyen megállapodásáról Engellel nincs tudo-

másunk, de még ha az efféle szükséglet egy részét idegenből fedezték is, csak cseppent valami megrendelés a helybeli nyomda számára. Meg azután a püspökség s az iskolák! Az Orsz. Levéltárban az 1782. évről igen szép, helybeli készítésű, impresszummal ellátott, nyomtatott bizonyítvány-úrlapokat találtam, melyeket a hallgatók számának arányában, nagy mennyiségben használt az egri jogakadémia (testimonialis juratorum), a győri, a budai, a kassai Regia Academia (gimnázium), stb. Az ilyen nyomtatványok mennyisége pedig évenként százakra ment! (A nagyszombati egyetem gimnáziumi tagozatának már 1716-ban 721, 1725-ben 641 hallgatója van. A bölcsészeti hallgatók száma pedig ugyanott 3—400 közt mozog.) A pécsi Engel-nyomda, bár nyilvánvaló, hogy a bibliográfiában felsorolt könyvkiadványain túl ilyenemű munkával is bőven el volt látva, — mégis rosszul megy. Engel halála után, az adósságokban nyakig hagyott özvegyet csak fivérének, Vizer Ádám kompolti apátnak anyagi segítsége menti meg.

Amit az említett nyomdatörténeti monográfia Engel betűiről és fölszereléséről mond, nagyjában helytálló. Típusait a pécsi nyomdász, mintakönyvének tanúsága szerint valóban az „utolsó betűig“ a bécsi Trattnertől szerezte be. Nem ugyan az 1766. évi mintakönyv alapján — mert ilyen tudtommal nincs — hanem az 1760. és 1769. évi betűkönyvek kollektióiból. Kétségbevonom a pécsi nyomda történetírójának azt az állítását is, hogy Klimó püspök, a maga Soldatus-példányát (*Instructio de indulgentia*) Bécsben köttette volna be díszes szattyánbőr-kötésbe. A pécsi püspöki (most egyetemi) könyvtár példányát nem ismerem, de a M. N. Múzeum s a magam példánya hajszállra megegyezik a nyomdamonográfiában leírt Soldatusnak a püspök tulajdonában volt kötetével. Merített papírra nyomott, díszes eperszínű szattyánbőrbe kötött, dúsaranyozású példány mindhárom. Alig föltehető, hogy egy könyv több példányát küldötték volna föl egyszerre kötésre Bécsbe. Sokkal valószínűbb, hogy akár a püspöki könyvtár, akár a nyomda mellett, akár kint a városban, Pécsen is, mint minden nagyobb magyar városban volt, mégpedig igen ügyes könyvkötő. S a kor szokása szerint valamely jelesebb könyvet, mindjárt megjelenésekor egy csomó (50—60) csinos-kötésű példányban is forgalomba hoztak.

Akkori nyomdaviszonyokra jellemző volta miatt még egy helyreigazítást közlök itt. A Soldatus-fordítás lapszámát, Petrik bibliográfiai adatának betűhű másolataképp s a könyv sajtóhibáját követve 237-re teszi monográfiánk. Pedig az helyesen 337. A nyomdász u. i. a könyv utolsó lapjának számát a helyes 337 helyett 237-nek szedte s e tévedését nem javította ki senki.

Engel elmagyarosodására vagy annak szándékára következtethetünk abból a tényből, hogy nevét néhány kiadványa impresszumában Angyalnak írja. (L. Medici Pál: A zsidóknak szokási, 1783. és Úrnapi ajándék, 1792.)

SPECIMEN
CHARACTERUM,

SEU

TYPORUM LATINORUM,

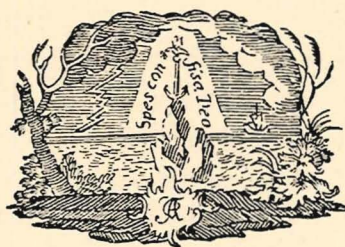
QUIBUS

TYPOGRAPHIA

FRANCISCI AUGUST. PATZKO,

TYPOGRAPHI POSONIENSIS,

ORNATA EST.

1 7 7 7.

PATZKO FERENC
POZSONYI NYOMDÁJÁNAK MINTAKÖNYVE

1.) *Specimen characterum, seu typorum latinorum, quibus typographia Fr. A. Patzko, typographi Poseniensis, ornata est. 1777. kis 4°. 18 l.*

2.) *Abdruck derjenigen deutschen Schriften, welche in der Patzkaischen Buchdruckerey in Pressburg befindlich sind. 1777. kis 4°. 14 l.*

Patzko a Landerer-nyomda művezetője volt, mikor 1770-ben engedélyért folyamodik nyomda fölállítására, Pozsonyban. Az engedélyt (Druckerei-Indult) meg is kapja, de nagyobb terjedelmű nyomdai kiváltságot (Druckerei-Privileg) csak 1775-ben nyer. Fölszerelése javát a három legismertebb magyar forrásból: a nagyszombati egyetemi nyomda, a bécsi Trattner és volt gazdája, Landerer öntődéiből szerzi be. A betűk egy kisebb részének eredetét itt sem lehet tisztázni. Általában, úgy látszik, hogy a latin betűk beszerzése tekintetében nagyobb szabadságot engednek meg maguknak a nyomdák. Mert míg a fraktúr-betűket — mint láttuk — a legtöbb nyomdánk, a legszabatosabb megállapítások bizonyossága szerint Trattnertől szerzi be, a sokszoros figyelmeztetés eredményeképp s a fönnálló privilégium rendelkezéseinek betartásával, addig az antikva-típusok származása teljesen homályos. Majd minden XVIII. századi nyomdánk antikva-betűi között találunk olyanokat, melyek az ismert — részben kötelező, részben valószínű — források típusaival sehogy sem egyeznek. Honnan származhattak hát ezek? Mégis működhetett itt-ott, kisebb nyomdákban is házi betűmetsző? Vagy titkos ügynökök útján, a privilégiumok kijátszásával, jöhetett be egyebünnen (nagyobb német betűöntőközpontokból: Nürnbergből, Frankfurtból, netán Hollandiából) betű? Patzko mintakönyvében is a 36 féle antikva-betű közül csupán a nagyobb grádusok származnak Nagyszombatból, és három (a 24. sz. kleine tertia antiqua, a 26. sz. grobe mittel antiqua és a 28. sz. kleine mittel antiqua) Landerertől. A többi, sem innen, sem onnan s nem is Trattnertől. Ezzel szemben a 21 féle fraktúra majd egy szálíg Trattnertől való. Az 1777. évi betűmintakönyv már a nyomda java virágzása idejében készült. A három nyelvterület: a magyar, a német és a tót találkozási pontján fekvő, élénk szellemi, társadalmi, politikai életű magyar nagyváros csak úgy ontja a munkaalkalmat a nyomdák számára. Két olyan kitűnő készületű nyomdásznak, mint Landerer és Patzko, még a közeli Bécs versenyétől sem volt mit tartania. A Patzko-nyomda mintakönyve élénken szemlélteti tulajdonosának magas ízlését. A gazdag fölszerelés minden igényű rendelőnek tökéletes kiszolgálást ígért. A szabadalmak biztosította cikkek s az Országgyűlés hivatalos kiadványainak előállításán túl valóban szép számmal keresik föl a nyomdát rendeléseikkel magánosok is. De Patzko ezzel sem éri be. Vállalkozási kedv is fűti. A Pressburger Zeitung sikerén fölbuzdulva, 1780-ban

magyar ujság kiadására kér és kap engedélyt. 1781-ben meg is indítja a lapot. S így az ő nevéhez fűződik az első magyar nyelvű ujság, a Magyar Hírmondó megalapítása. A színtelen Pressburger Zeitung-gal szemben a Magyar Hírmondó egészen új hangot jelent a magyar irodalomban. Igazi — szinte modern — ujságíró szellemet. Míg a kitűnően adminisztrált német lap száraz hír-, és adatközlésével inkább félhivatalos jellegre törekszik, s óvatosan tartózkodva mindennemű politikai vélemény-nyilvánítástól, beéri hivatalos-, és magánhirdetések gyűjtögetésével, addig a hetenként kétszer megjelenő Magyar Hírmondó bátran — néha szinte merészen — nekivág a legégetőbb napi kérdéseknek; támad, hadakozik, ellenségeket gyűjt, békétlenkedik. A bécsi hatóságoknak sokat fő is a fejük a radikális pozsonyi lap miatt. A Hofkanzlei figyelmeztetései garmadára gyűlnek a szerkesztőségben. Ráth Mátyás mellett a nagytehetségű Szacsvay Sándor a lap legfő szellemi irányítója. Vérbeli ujságíró. Izgága lélek. Lelkes jozefinista. Cikkeket, ezidőben teljesen szokatlanul, nevével vagy neve kezdőbetűivel jelöli meg. Állja a felelősséget. Nem bújik a névtelenség leplébe. Mint minden efféle jellem, természetesen összeférhetetlen. Patzkoval is összevész. Otthagya a szerkesztést, Bécsbe megy és Magyar Kurír címen új magyar hírlapot indít ott. Helyét a még túlzóbb Tállyay Sándor foglalja el. Ez aztán hamarosan belesodorja a lapot a betiltásba. Így szűnik meg 1788-ban első magyar nyelvű hírlapunk.

Patzko a Lettner-nyomda megvásárlásával Pesten is nyomdatulajdonossá válik. 1789-ben indítja meg pesti üzemét. Kiadói tevékenysége ott sem különbözik a pozsonyitól. Az ő nyomdájának csendes-szobájában nem gyűlik úgy össze a magyar írók színe-java, mint Landerer vagy Weber körül. A hiba nem is annyira a nyomda jóságában, mint inkább Patzko személyében rejlett. Kiadványai közt, az egy Faludi Ferencen kívül, a magyar irodalomnak egyetlen jelentős nevével sem találkozunk. Annak is csupán poszthumusz kötete, a Téli éjszakák, jelent meg nála s új kiadásai a Szent ember-nek és a Bölcs ember-nek, Révai Miklós gondozásában, ki akkor a Magyar Hírmondó szerkesztését látta el. Egyebekben végtelen terjedelmű protestáns zsoldgyűjteményeket (Samml. alter u. neuer geistl. Lieder, Szőnyi Benjámín: Szentek hegedűje, Énekes könyv, stb.), katolikus imakönyveket, köztük egy francia nyelvűt (Exercice journalier) a pozsonyi Misszionary-leány-kongregációjának használatára, vallásos könyveket (Mission-Fragbüchl), német, latin grammatikákat, stb. ad ki Patzko. Nyomdáiban sok tót könyv is készül, nagyobbára vallásos tartalommal. S így, bár mintakönyve jó készültségű nyomdászra vall, kiadványai, az egy Magyar Hírmondó kivételével, nem a magyar kultúra buzgó munkásának mutatják Patzkot, csak — iparosnak.

SPECIMEN
TYPORUM

NEO - ERECTÆ
TYPOGRAPHIÆ
SIMONIS PETRI
WEBER.

POSONII,
A. R. S. M. DCC. LXXXIII.

WEBER SIMON PÉTER
POZSONYI NYOMDÁJÁNAK MINTAKÖNYVE

*Specimen typorum neo-erectæ typographiæ Simonis Petri Weber. Posonii
1783. 8°. 56 l.*

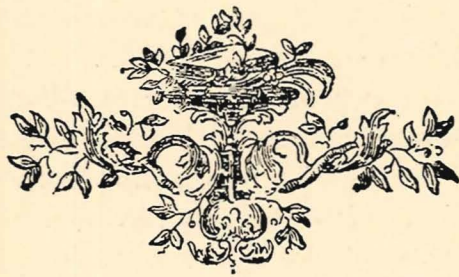
Weber Simon Péter pozsonyi nyomdája II. József abbéli törekvésének köszönheti létét, hogy országában minél több nyomda működjék. E célból egyenes föl-szólítást is intéz alattvalóihoz 1783 jan. 3-án s figyelmüket nyomdák és nyomtatóműhelyek szaporítására hívja föl. A nyomdaalapítási engedélyt tehát — az uralkodó türelmes szellem alapján — még protestáns is könnyen megszerezhetette. Így nyer — a helybeli nyomdászok, Landerer és Patzko heves tiltakozása ellenére — nyomdai szabadságot egyszerre két idegen is Pozsonyban: az erdélyi szász Weber és az ulmi Löwe 1783-ban. (Pichler Alajosnak az az állítása, hogy Weber, pozsonyi nyomdájának megnyitása *előtt* mint nyomdász már működött Komáromban, tévedésen alapulhat. Erre nézve nincs semmiféle tárgyi bizonyíték — nyomdaengedély, kiadott könyvek, stb. — és róla Komárom nyomdatörténésze, dr Baranyay sem tud. Ellenkezőleg: Weber a kiadott művek legkorábbi keltével igazolhatóan — l.: Campe: Erkölc-könyvecske, Bod Péter: Szt. Hilárius, Pétzeli: Minden gyűjtemény, Szomorú játékok, stb. — csak 1789-ben nyit fióknyomdát Komáromban. Ezt aztán 1795-ben, mikor már pozsonyi nyomdája kitűnően megy, segédjének, Weinmüller Bálintnak adja át.)

Beköszöntő nyomtatványának, a betűmintakönyvnek tanúsága szerint hatalmas betűkészlettel, jó fölszereléssel, finom ízlésű, képzett nyomdász vezetése alatt kezdi meg életét ez a nyomdaüzem. A 28 féle antikva, ugyanannyi fraktúr betű s a hozzájáruló mesterségbeli jól-készültség, minden akkori igényt kielégíthetett. A betűk az akkor hazánkban jól ismert öntődékből kerültek ki; semmi rendkívüli rajtuk. Magyar szem rég megszokhatta s megszerethette ezeket a típusokat. A legnagyobb részük a bécsi Trattnertől származik, de akad köztük Landerertől való, meg ismeretlen eredetű is. Kellemes elrendezésben, tágas, pazar szedésben mutatja be őket a kitűnő nyomdászmester, egy-egy lapon mindig csak egy fajtát. Kis alakja ellenére azért hat mégis arányosan ez a kiadvány.

Lassan a versenytársak, Landerer és Patzko bizalmatlansága is fölenged s bizonyos egyetértés alakul ki a három jelentős pozsonyi nyomda között. (A negyedik, a Löwe-, később Oderlitzky-féle alig jött számba; komoly verseny-veszedelmet nem jelentett soha.) Így az egyik a Karok és Rendek naplóját, név-, és lakkönyvét, a másik az irományokat, a harmadik a Főrendek országgyűlési nyomtatványait, a városi és vármegyei nyomtatványokat nyomtatta, minden két-három évben fölváltva; békésen fölosztva egymás között a nyomtatni valót. Emellett mindenik folytatta a maga önálló kiadói tevékenységét. A Weber-nyomda szerepe

a magyar irodalomban igen számottévő. Simon Péter lelkes magyar volt s szívesen át-átkalandozott a nyomdászságból az irodalom területére maga is. A Hunyadiakról — igaz, hogy német nyelven — öt fölvonásos tragédiát ír. Aufruf an Ungarns edle Söhne c. kantátéját Csokonai fordítja le magyarra! Oly magyar auktoroknak, kiknek művei nála jelennek meg, se szeri, se száma. A szépírók közül Gvadányinak legtöbb verses munkáját ő nyomja. A legnépszerűbb, a XVIII. századvég legnagyobb „könyvsikere“, az Egy falusi nótáriusnak budai utazása, három kiadást is ér. Csokonai Mihály, Pétzeli József, Édes Gergely, Döme Károly, Illei János, Mátyási József neveivel sűrűn találkozunk kiadványai között. Helikon virágok és Musenalmanach címen magyar és német szépirodalmi évkönyvet ad ki. Nála — komáromi nyomdájában — jelent meg az első tudományos magyar folyó-írás is, a Minden Gyűjtemény (1789—1792), Pétzeli szerkesztésében. A fáradhatatlan Pétzeli különben is rengeteget foglalkoztatja a nyomdát. Majzonnet Lajos óriási ótestamentumi históriájának és Hervey sírhalmának fordítását is ő végzi s adja a nyomdába. A XVIII. századvég legjelesebb protestáns magyar írói, Kis János, Pétzeli József, Kármán József, Kecskeméti Zsigmond, Mindszenti Sámuel, Perlaky Dávid, Szikszai György mind nála nyomtatják prédikációikat, teológiai írásaikat, fordításaikat, népszerű énekes-, és imádságos könyveiket. A magyar természettudomány úttörői közül is soknak munkája az ő sajtója alól kerül ki: Hadaly magasabb matematikai és hidrotechnikai munkái, Zay Sámuel, Gergelyffy András, Gáti István, Földi János népszerű könyvei rendre. A nagy magyar jogászok közül Geörch Illés, Csaplovits János, Szlemenits Pál, Baernkopf Ignác, Kubinyi Sándor, Horváth Ignác munkáinak volt kiadója és nyomdása. A külföldi irodalom nagyjai közül magyar fordításban a következőkkel találkozunk kiadványai között: Comenius, Montaigne, Voltaire, Kant, Metastasio, Gessner, Campe, stb. Ezekon kívül, mint minden e korbéli nyomda, természetesen tömegcikkkel előállításával is foglalkozott a Weber-officina. Ezek: az iskolakönyvek, az ima- és énekgyűjtemények, a kalendáriumok jelentették a napi kenyeret. Miből telt volna a ráfizetés a komoly, de csak kis fogyasztásra számítható kiadványok némelyikére — mint teszem a 150 előfizetővel vergődő „Minden Gyűjtemény“-re — ha nem ezek jövedelméből? A lelkes, de rendszerint szegény írók, szerkesztők, fordítók áldozatvállalásából gyakran a nyomdásznak is ki kellett vennie részét. Weber biztonnal a nyomdászok ama nemes fajtájához tartozott, kik ezt megtették. Nem-magyar származása ellenére mély hálával és hűséggel volt eltelve a magyar Tér iránt; — Tér alatt persze tartalmát, gyűjteményét értve mindannak, ami magyar. Magába fogadta és kitephetetlenül magáévá élte a magyar Szellemet. Követte ebben annyi derék, idegenszármazású nyomdásztársát, kik a XVI. században Debrecenben működött lipsiai Rheda Pál szellemi nyomdokain „a könyvnyomtatás szent munkája által Isten tisztességének terjesztésén kívül a magyar nemzetet is ékesíteni akarták“.

SPECIMEN
CHARACTERUM
LATINORUM
EXISTENTIUM
IN
TYPOGRAPHIA
JOAN. THEOPH. MÜHLSTEFFEN.

CIBINII,
M D C C I . X X X V I I .

MÜHLSTEFFEN JOHANN GOTTLIEB
NAGYSZEBENI NYOMDÁJÁNAK MINTAKÖNYVE

1.) *Specimen characterum latinorum existentium in typographia Joan. Theoph. Mühlsteffen. Cibinii, 1787. 14 l.*

2.) *Abdruck derjenigen deutschen Schriften, welche bey Joh. Gottlieb Mühlsteffen Buchdruckern befindlich sind. Hermannstadt, 1787. 18 l.*

Ez az erdélyi szász könyvnyomtató, Mühlsteffen, húsz esztendősz nyomdászmultjára hivatkozva, 1786 június 17-én, Bécsből, hol alighanem Trattnernél állt alkalmazásban, kérvényt intéz a császárhoz, melyben saját, önálló nyomda alapításának engedélyezését kéri Nagyszebenben. Okul, hosszas nyomdai gyakorlatán kívül, azt hozza föl, hogy erdélyi származása alapján „jogos igénye van hazájában ilyenmő etablissement létesítésére“. Nagyszeben város tanácsa az engedély megadását, 1786 évi júl. 31-én kelt föliratában, *nem* javasolja, azzal az indoklással, hogy a helyben működő két nyomda, Hochmeisteré és Barthé, „teljesen kielégíti a lakosság szükségleteit“. A császár udvari dekrétummal mégis úgy dönt, hogy a nyomdaalapítási engedélyt Mühlsteffennek meg kell adni. Az erdélyi Kormányshék 1787 szept. 26-án értesíti Nagyszeben város tanácsát, hogy a császár a „nyomdának a saját költségén való alapítását a legkegyesebben engedélyezni méltóztatott Mühlsteffennek“. Bemutatkozásképp és mintegy dicsekedően, hogy milyen kitűnő felszereléssel indítja meg nyomdaüzemét, Mühlsteffen még ez évben megjelenteti betűmintakönyvét, két füzetben. Készlete valóban elég gazdag s a mintakönyv izlésesen elrendezett betűi, jó iskolát járt, képzett nyomdászra valának. (L. a 21. sz. mellékletet.) A megrendelők azonban — a városi tanács véleményét igazolandó — mégsem tolakszanak túlságosan. Mühlsteffen szebeni nyomdászkodása nem egyéb vergődésnél, mígnem 1794 február 22-én valóban, kikerülhetetlenül rá is szakad a csőd. Mintakönyvének tanusága szerint betűkészlete az *utolsó darabig* a bécsi Trattner-fuzóriából származik. Vajjon húsz esztendősz nyomdász munkásságának összekuporgatott forintocskáin szerzi-e be fölszerelését, vagy Trattner hitelezi-e a berendezkedés költségeit régi alkalmazottjának(?), a további üzleti összeköttetés reményében? Trattner mindenesetre volt olyan nagyvonalú üzletember, hogy vállalataival tartós összeköttetésben maradó ilyen kisebb üzleti spórákkal teleszórja az egész monarchia területét.

Mühlsteffen még arra sem vesz magának fáradságot, hogy a betűminták közlésére megfelelő szöveget keressen a világirodalom végtelenében: azonos betűkből egyszerűen ugyanazokat a textusokat szedi ki, melyeket Trattner 1760. évi mintakönyvében talál. Így kerül bele Mühlsteffen mintakönyvébe — bizonyára nem a spanyol nyelv várható élénk szebeni kereslete kedvéért — Trattner *spanyol* szövege. Amivel egy világég, mint a bécsi Trattner, nemzetközi kapcsolatainak

és öntődéje teljesítőképességének bizonyítására öntudatosan előhozakodik — ugyanaz Szebenben csak mosolyt kelthet.

A szebeni Mühlsteffen-nyomda megnyílása s a Specimennel való bemutatkozás utáni évben, 1788-ban, bibliográfiánk tanúsága szerint egyetlen-egy kiadvány sem készül az új officinában. Bármennyire hézagos is Petrik bibliográfiája, — mint minden bibliográfia — nagyjában és egészében mégis hű képet ad a tárgyalt másfél század (1711—1860) magyar könyvterméséről. A helyi levéltári vizsgálatokra támaszkodó részletmunka (mint a pécsi Engel-nyomda monográfiájában látjuk) alig tudja *lényegesen* kiegészíteni Petrik végtelen szorgalommal összegyűjtött adatait s *módosítani* azt a képet, melyet tőle kaptunk. Ez a helyzet Mühlsteffennél is. A nagyszebeni Bruckenthal-múzeum, mely pedig rendszeresen gyűjti a cibiniensiákat, kérésünkre készségesen közölte (a föntebbi levéltári adatok mellett) a könyvtárában lévő Mühlsteffen-nyomtatványok jegyzékét. Azok száma bizony messze elmarad a Petrikben felsorolt kiadványok mögött. A két adat összevetéséből Mühlsteffen működéséről nem a legjobb véleményt alkothatjuk. Kiadványai jórészt jelentéktelen alkalmi nyomtatványok. Egy-egy kísérlet a „népszerű” olvasmány irányában (Kurze Sammlung von Launen und Ernst), vagy próbálkozás „hasznos” könyvvel (a köznapi életben szükséges írásminták gyűjteménye) szakítja csak meg a prédikációk, panegyrissek, köszöntők gyérecske sorát. 1792-ben — az impresszum tanúsága szerint — Barth-tal társul három nagyobb ev. ima,- és énekeskönyv kiadására. Ezeken kívül a városi élet apró köznapi igényeinek nyomdai kiszolgálásával foglalkozhatott a Mühlsteffen-műhely. Bár e szükségletek a XVIII. század vége felé már eléggé jelentékenyek (a gyászjelentéseknek, az ú. n. chartáknak ekkor már nagy volt a divata, hivatali, iskolai, üzleti nyomtatvány — blanketta — is sok kellett), mégis Mühlsteffennek üzeme fönntartásához — kivált még két kitűnő, régi nyomda versenye mellett — úgy látszik mindez nem volt elég. Nyomdája hozadékából megélni nem tud. 1794 febr. 22-én beadja a kulcsot és csődöt kér maga ellen. A két másik szebeni nyomda még sokáig fönnull. Igaz, hogy azok a magyar szellemmel való összeköttetést nem hanyagolták el olyan tökéletesen, mint Mühlsteffen, ki egész működése alatt egyetlen magyar nyelvű nyomtatványt sem készített. Talán van ebben valami végzetszerűség is? Nem lehet idegenül, értetlenül élni a környező Térben! Mert a Tér szellem is és az Élet — még pedig egy-bizonyos, különleges Élet — sajátos rendjének foglalata.

Nro. 5. Doppel Mittel Antiqua.

ABCDEFGHIKLM
NOPQRSTU
VWXYZÆJ.

Nro. 6. Text moufrite Antiqua.

AUT MORES AUT
VITA HOMINI
DECORA.

Nro. 7. Mittel moufrite Antiqua.

OVID PRODEST HOMINI, SI
MUNDUM UNIVERSUM
LUCRETUR.

ODERLITZKY ANTAL
POZSONYI NYOMDÁJÁNAK MINTAKÖNYVE

Specimen characterum seu typorum latinorum, quibus typographia Antonii Oderlitzky, typographi Posoniensis, ornata est. 1792. 8°. 18 l.

Pichler Alajosnak a „Pressburger Zeitung“ története köré csoportosított leírása Pozsony nyomdáiról, bár adatai gondos levéltári kutatásokon alapulnak s így megbízhatók, a XVIII. század utolsó harmadának nyomdai és kiadói viszonyai körül terjedő homályt mégsem oszlatja el. Sok kérdésre nem felel Szabó József pozsonyi nyomdatörténeti vázlata sem, mely az egri Gutenberg c. folyóirat 1866. évfolyamában jelent meg.

Bibliográfiánkban, a XVIII. század végén Pozsonyban megjelent nyomtatványok impresszumában sok olyan névre akadunk, mely a tudunkkal akkor ott működő nyomdászokéval (Landerer, Patzko, Weber, Löwe) nem azonos. Ennek az a magyarázata, hogy Pozsonyban ezidőben más is foglalkozott könyvkiadással, mint a nyomdász. Különös jelenség ez a szabadalmak és erős megkötések korában. S vajmi ritka is hazánkban. (A cenzúra és a felelősség megkerülésének azért akkor is meg volt a maga útja-módja. A nyomdász egyszerűen titokban nyomtatta és terjesztette termékét. Hogy vonzóbbá tegye s maga elbűjjék, alája biggyesztett valami ál-nyomdahelyet (Leopolis, Pannonia stb.) vagy a fölvilágosodás szellemének megfelelő cifra mondást („készült a Szabadság országában, nyomtattatott az Alázatosság betűivel“, „nyomtattatott Gondolatfalván, Elmélkedő János betűivel“) s a titokzatosság leplébe ekként beburkolva bocsátotta kiadványát közönsége „eleibe“.)

A korai XVI. század budai könyvvarusain, Paep-on, Kaim Orbán-on, Stekel Lénárd-on kívül, kik külföldön nyomtatnak, alig néhány hasonló esetről van tudomásunk, hol más a kiadó és más a nyomdász. A XVI. és XVII. század tudós nyomdásza gyakran nemcsak nyomtatója és kiadója, hanem írója is a műhelyéből kikerült könyvnek. A XVIII. században csak Mauss Gellért pesti és Diepold Florid budai könyvkereskedők foglalkoznak tudunkkal rendszeresen könyvkiadással. Pozsonyban ezzel szemben a XVIII. század végén egy egész garmada nem-nyomdász nevet találunk könyvek kiadói jelzeteiben: Pape Ágoston (1786), Mahler Ulrik (1788), Lippert Károly Gottfried (1789), Benedict Mihály és tsai (1783), Spaiser Ferenc Domonkos és Spaiser Krisztián (1770—78), Schwaiger (1787), Schauff János (1790). Ezek közül a Spaiserek, Schwaiger, Lippert könyvkereskedők, Schauff műkereskedő és műkedvelő rajzoló. Lippert Löwenél nyomtatja ki Ribiny János nagy latin nyelvű művét, a Memorabilia Aug. Conf. in Reg. Hungariae-t, Schwaiger a bécsi Doll-nyomda és könyvkereskedés bizományosa Pozsonyban; német nyelvű pozsonyi kiadványait Bécsben nyomják, Schauff rendszerint Oderlitzkyvel nyomtat. Szép munkája, a „Theorie der Säulen-

ordnungen, sammt einer ungarischen Nationalsäulenordnung“ Lipót koronázása ünnepére készült „im Schauff-schen Verlag, bey Anton Oderlitzky“. Később, 1792-ben, mikor Oderlitzky tönkremegy, ez a Schauff át is veszi a meglehetősen leromlott nyomdát. Kiadványait ettől fogva így jelzi; „mit eigenen Schriften“. 1801-ben Schaufftól rokona, a kitűnő Belnay György Alajos történész-professzor tulajdonába megy át az Oderlitzky-féle nyomda. Nagyobb arányú tevékenysége s a magyarság szempontjából jelentős szerepe — természetesen egészen új fölszereléssel — voltaképp ekkor kezdődik.

Oderlitzky (v. Odilitzky) Antal Patzkonál tanulja ki a nyomdászmesterséget s 1790-ben átveszi Löwe Antal nyomdáját. Működése igen rövid idejű. Csak 1792-ig tart. Ha kiadványai sorát nézi az ember, megérti, miért kellett tönkremennie. Jobbára jelentéktelen alkalmi nyomtatványokat készít. Mindössze egy-két nagyobb mű jelent meg nála. Fleischhacker J. Hist. juris hungarici-ja, Hermolaus P. egyházi beszédei s 1792-ben, úgy látszik utolsó kísérletképp, a bukás előtt, nyomdájának rendelőszerzést célzó reklámnyomtatványa: a betűminta-könyv. Azonban már ez sem mond valami sok jót a nyomdáról. Betűi szedettvedettek. Ahogy átvette őket Löwetől, úgy maradnak. Készletét nem újítja meg, nem egészíti ki. A mintakönyv kiadása idején bizony már jócskán kopottak ezek a betűk. Már semmi élességük. A velük való nyomtatás képe erősen elmosódott. Az áttört (musirt) betűk hézagai sokhelyt összefolynak. Származására nézve is teljesen heterogén ez a fölszerelés. S ezért persze egymáshoz sem illenek tökéletesen a betűk. Találunk köztük még Nagyszombatból vásároltakat. A mintakönyvben bemutatott 19 féle antikva betűből 7, s éppen a legfontosabb, a legtöbbet használt kenyérbetű is: a grobe Cicero antiqua és a Garmond antiqua innen való; pedig a nagyszombati nyomda öntődéje már majd húsz éve (1773 óta) nem működik, nem szállít. Néhány betű a pozsonyi Landerertől s a legtöbb fraktúra a bécsi Trattnertől került ebbe a jelentéktelen kis nyomdába. A nyomdai ornemens-készlet is nagyon szegényes. Mintakönyvébe is mindössze 3—4 cifrát szed föl Oderlitzky. A kopottságtól azok lenyomata is teljesen összemosódik már. Néhány csinosabb fametszetű záróvignettával azért mégis igyekszik megadni nyomtatványainak a korszerű színezetet.

ZOCHER ANTAL BETŰÖNTŐ
POZSONYI ÉS PESTI MINTAKÖNYVE

1.) *Abdruck der sämtlichen Schriften bey Anton Zocher Schriftgiesser. Pressburg, 1795. 8°. 15 l.*

2.) *Specimen characterum latinorum, græcorum, hebraicorum, et variorum ornamentorum existentium apud Antonium Zocher Posonii, 1795. 8°. 12 l.*

3.) *Schriftproben von Anton Zocher Schriftgiesser und Graveur in Pest. 1817. 8°. 40 l.*

Zocher Antal Porosz-Sziléziában, Altendorf községben, 1764 körül született. 1786-ban telepszik le Pozsonyban. Hogy betűöntő műhelyét mikor nyitja meg ott és milyen engedély alapján, azt a számomra hozzáférhetetlen pozsonyi levéltári adatok híján megállapítani nem tudtam. 1795-ben kiadott betűmintakönyve azt mutatja, hogy öntődéje ezidőben már üzemben volt. Zocher értette dolgát s kitűnő mesterember volt. De rendkívülit nem alkotott. Betűi szépek, tisztán metszettek, jól öntöttek s mégsem vallanak nagy formateremtő művész nyugtalan, kutató képzetére. Csak metszegetett. Pozsonyi mintakönyvének mutatványain meglátszik, hogy betűi még vadonat újak. A levonatok kiválóan élesek; az egyes betűk körvonalán a legkisebb egyenetlenség vagy elmosódottság sem észlelhető. A tőle metszett betűk formái alapján semmiképp sem utalnám Zochert a bécsi Trattner iskolájába. Tanulóhelyének inkább Prágát tartanám. Űzeme a kitűnő Landerer-öntőde mellett természetesen nem a legfényesebben jövedelmezhetett. A későbbi pesti adatokból következtethetően leginkább apróbb, vidéki nyomdák vásárolgattak nála, alighanem olcsósága miatt. A múlt század elején — pontosabban nem tudjuk mikor — családostul, üzemestül áttelepszik Pestre. Sora itt sem mehetett valami túlságosan jól. 1810-ben beadvánnyal fordul a pestvárosi tanácshoz. Elpanaszolja, hogy a betűöntéshez szükséges ólomanyag rendkívül megdrágult; sok gyermeke van, nem tudja őket mesterségéből, mely alig jövedelmez, fönntartani. Ez alapon saját házában, a terézvárosi Feldstrasse 197. sz. alatt dohánytőzsde (trafik) nyitására kér engedélyt. A pestvárosi tanács a kért engedélyt, a nyomós érvek előtt meghajolva, megadja. S így-valahogy a kettős jövedelemből nemcsak hogy megél, de lassan meg is tollasodik a család. Zocher hagyatéki összes vagyonának: házának, telkének, műhelyének értéke 1837-ben már 11.000 forintra rúg. Bár polgárjogot csak 1822 szeptemberében kap Pesten, mindkét üzleti tevékenységét úgy látszik addig is akadálytalanul folytathatta. 1817-ben adja ki pesti öntődéje mintakönyvét. Ez nagyjából megegyezik a pozsonyival. Majd húsz év alatt tehát alig halad a mesterségben. Új típusok metszésével nem vesződik. Betűit egyszerűen kiönti régi, pozsonyi matricáiból.

Text Cursiv.

*Terra autem et quae
in ipsa sunt opera ex
urentur, Cum igitur
haec omnia dissolven-
da sint quales oportet
vos esse in sanctis.*

23. Zocher Antal egyfajta kurzívája.

Pozsonyi és pesti mintakönyvében egyaránt szerepel.

Egyetlen egy pest-budai nyomdász sem tartozott vásárlói közé, pedig mintakollekciója eléggé változatos és gazdag. Vizsgálódásaim során legalább is, budai vagy pesti akkori nyomtatványokon nem találkoztam az ő betűivel. De tán „hozott“ matricából is vállalt öntést? Vagy eljárt kisebb nyomdába, „házhoz is“, önteni? Betűvásárlói inkább vidéki, apróbb nyomdák lehettek. A Fővárosi Levéltárban talált két pörös irata legalább is erre vall. 1830 okt. 3-án arra kéri a pestvárosi tanácsot, hogy Vetterl József besztercebányai nyomdász az ottani tanács útján vegye meg 194 frt. 11 krt kitevő követelését, mely összeggel betűkért tartozott neki ez a jelentéktelen vidéki firma. (Bibliográfiánkban alig néhány kiadványát találtam ennek a kis nyomdának.) Zocher másik okmányszerűen igazolható betűvásárlója a rozsnyói Keck József volt. Ezen 333 frt-nyi követelésének behajtását kéri ugyancsak Pest város tanácsa útján. Ez is egészen szerény kis vidéki nyomda volt, melynek semmitmondó, apró kiadványain valóban föl is ismerhetjük a Zocher-féle betűket. (L. a Keck-nyomdában készült gimnáziumi értesítőket, s a rozsnyói püspöki egyházmegyei beszédgyűjteményeket, stb.)

E Keck József fia, László egyébként az ötvenes években Balassagyarmatra költözött s ott immár Kék László néven működött tovább, megújult betűkészletű nyomdájával. A hatvanas évek elején mintakönyvet is adott ki.

A Zocher-féle betűöntő műhely egész berendezése elpusztult az 1838. évi pesti árvíz alkalmával. A használhatatlanná vált betű-, és matricaanyagot 800 forintba értékelte a hatóság.

Az itt felsoroltakon kívül is természetesen vannak még magyar nyomdai betűmintakönyvek. Nem egy a maga nemében tán egészen érdekes is. Bizonyosan az a debreceni rézmetsző diákok 1824. évi 4 levélből álló mintakönyve, melynek hírét s később fotografikus mását, vettem a ref. kollégium Nagykönyvtára készségéből. A hasonmás készítésére alkalmatlan fényképekből azonban még azt sem tudtam megállapítani, vajjon nyomtatott vagy rézmetszetű betűmintákról van-e szó. Közlésüktől és ismertetésüktől ezért el kellett állnom. A debreceni Nagykönyvtár könyvtárosai tán pótolni fogják egyszer tanulmányom e hiányosságát.

A mult század ötvenes éveitől kezdve, az idő felénk haladtával egyre szaporodik az öntődék és nyomdák betűmintakönyveinek száma hazánkban. De az ezekkel való foglalkozás már inkább az ipartörténetre tartozik, semmint tanulmányunkba, mely a régi magyar nyomdászat jelenségeit — s a nyomdai mintakönyveket — művelődéstörténeti értékük szerint igyekezett szemlélni.

III.

A nyomtatott díszítmény, a nyomdai „cifra“, a szedhető ornamentals (fleurons, vignettes de fonte, printers flowers, Röslein) mintegy a XVIII. század derekáig, megközelítően sem mutat akkora változatosságot, mint a betű. Ez a néhány jel, a nyomtatott betű, ahány, annyi féle. Rouveyre szellemesen paradox megállapítása, hogy „nincs két egyforma betű a világon, — vagy ha van, akkor az egyazon kéz egyazon műve is“ — az emberi lelemény kimeríthetetlenségét akarja érzékelteni. Az emberi szellem alkotó kedve, művészkedő hajlama előtt valóban nincs kicsiny vagy nagy. Túláradó gazdagságával templomot — könyvet, falat — papírost egyaránt elönt. De mind közt legmeglepőbb talán e nem is önmagáért való, csak eszközül használt apró játékszer, a nyomtató betű formagazdagsága. S az a fejlődés, ahogyan ez a néhány vonalból összerótt igénytelen kis ábra, a nyelvi kifejeződés képszerű jelentkezésének legapróbb paránya külön-értékűvé válik s befurakszik az emberi szépségek nagy érték-rendjébe, önálló szerepkörrel.

A nyomtatott díszítmény, a „cifra“, a XVI. század elején nyomul be a könyvbe, a szöveg közé. — Fournier-ig, a nyomtatás ez ékítményes elemére nem sok ügyet vetett a nyomdásztudomány. Bár a XVI—XVIII. század majd mindegyik mintakönyvében és mintalapján, kezdve Plantinon, Egenolffon, a frankfurti betűöntődéken, Rómán; az Elzevir-, Enschedé-nyomdákon át Fournierig bőségesen találunk sorozatokat cifrákból és körzetekből, mégis Fournier az első, ki „Manuel Typographique“-jának II. kötetében (1764) behatóbban foglalkozik a nyomtatott díszítmény kérdésével. Említi, hogy az Imprimerie Royal körülbelül harminc év óta foglalkoztat cifra-metszőket műhelyében s most ő, Fournier, egyik legszorgalmasabb és legkomolyabb művelője a könyvdíszítés e fajának. Egyáltalán nem tér ki azonban ennek a szelvényben használt nyomdai ornamentalsnek eredetére. Csak napjainkban igyekezett e kérdés minden részletét két kitűnő angol tudós, Francis Meynell és Stanley Morison, alapvető tanulmány keretében tisztázni. Ez a tanulmány: *Printers flowers and Arabesques* címmel a *The Fleuron* 1923. évi folyamában jelent meg. A törökökkel való élénk kereskedelmi kap-

csolatok hatásaképp, a XV. században először Velencében kezd elterjedni a keleti ornemens. Számptalan iparos, mesterember telepszik meg ott ezidőben (Fondaco dei Turchi) s meghonosítja, megkedvelteti a keleti ízlést. A XV. század végén Aldus Manutiusnak, a nagy nyomdásznak már csak válogatnia kellett ebben a divatos formagazdagságban, hogy könyvei díszesebb *kötései* számára megfelelő ékítő-mintát találjon. Ő aztán e díszítő elemeknek a bőrre való egyszerűbb áttelepedése kedvéért apró fém-szerszámokat készít (piccioli ferri, petits fers) s azokkal nyomja bele a mintát a könyv kötésébe. Ez az új szerszám gyorsan elterjed; sőt a betűhöz hasonló használhatósága következtében *átterjed* a könyv belső lapjai közé is. Alighanem a párisi Henri Estienne (Stephanus) az első, ki ezzel a „kis-vasakkal“, illetve azok nyomdai megfelelőivel a szöveg közt, a könyvben is, ékítményeket nyomtat. Meynell és Morison legalább is az ő egyik kiadványában, a Quincuplex Psalteriumban, 1509-ben találkozik először ezzel a betűszerűen alkalmazott, öntött mintáról nyomtatott (tehát már nem fametszetű!) díszítéssel. Ezidőtől kezdve aztán az egész akkori világ nyomdászatában rohamos gyorsasággal harapódzik el a könyv ékítésének ez a divata. A XVI. század vége felé a „cifra“ használata már ugyanolyan nagymértékű nemzetköziséget mutat, mint a latin betűé. Még nagyobb talán! Mert, míg a latin betű alakját az egyéni ízlés és a formateremtő képzelet száz- és százféleképp modifikálja, addig ez a nyomtatott díszítmény, a „cifra“, századokon át világszerte alig változik. Egyik-másik ősi alakja mind a mai napig él a nyomdászatban.

Meynell és Morison, tanulmányuk függelékében megállapítják e díszítőelemek legsűrűbben előforduló alapfajait. S ha már a hazánkban használt betűk útját is nehéz volt követnünk származásuk helyéig, ez ornamenteiket úgyszólván lehetetlen. Használatuk annyira általános, elterjedésük oly gyorsütemű, hogy egyazon cifrát majdnem egyidőben megtaláljuk Németországban, Angliában, Hollandiában, Itáliában és — Erdélyben vagy Lőcsén, egyképpen. Ez a nyomdai díszítő művészet a Kelet kifogyhatatlan ornamentális művészetének elemeit variálta, némi, apró, renaissance-ízlésű módosításokkal. De persze itt is — akárcsak a betűnél — sok függött az alkalmazás mikéntjétől. Ha a betűvel bánó könyvnyomtatót az *elrendezés* művészetének nevezhetjük, akkor ez a meghatározás sokszorosan áll a nyomtatott *díszítmény* alkalmazójára. Ezek az ezerféleképpen variálható, csoportosítható, szétbontható, újra egyesíthető, de a papír síkján csak betűszerűen, *derékszögű rendszerben* elhelyezhető „cifrák“, valóban próbái a mesterségbeli készségnek és leleménynek. A nyomdász tetszése s ügyessége szerint alkothattott e díszekből „szavakat, mondatokat, sőt megírhatta velük e titokzatos nyelv verseit és proklamációit.“ (Meynell-Morison.) Ezek a könyvkötői apró vasakból származó s betű-mód előállított nyomdai cifraságok, majd címlap-keretté egyberóva, majd a szöveg közt szünetjel formájában, majd záródíszül vagy kezdőül használva, egymagukban, magányos levél vagy virág alakjában, vagy akár csak nagyszerűen

a lapszámozás stilizált foglalatoképp tűnnek föl a könyvben. Érdekes, hogy maga Aldus, nyomtatványában — bent a könyvben — soha sem használta e piccioli ferri-ből lett, szedhető nyomdai díszek lenyomatait. Úgy látszik nem érezte ezt az „idegen“ díszítő-elemet finom antikva és kurzív betűihez illőnek. A nyomtatásban nagymértékű egyenletességre törekedett s bizonyosan úgy vélte, hogy bármi dísz csak megbontaná szedéstükre szándékolt művészi monotonitását.

A kereskedelem történetében alig van áru, melynek forgalma az emberiség legnagyobb csereértékét, a Szellemet hordozó könyvével vetekedhetnék. A könyvek vándorlása már a nyomtatás őskorában is nagymértékű, a XVI. században meg éppen óriási arányokat ölt. Ebből könnyen érthetővé válik ezeknek a könyvekkel együtt-élő, a nyomtatvány kísérőjeként, élénkítőjeként szereplő díszítményeknek hihetetlenül gyors elharapódzása is. A könyvbe a kezdet legkezdetén beszivárgott díszítő motívumok vándorlásánál tán csak azok *megmaradása*, szívóssága nagyobb s rejtélyesebb. Az európai művészet nagy stílus-korszakai — a renaissance, a barokk — szinte nyomtalanul suhannak el a könyvhöz kötött e sajátosan maradi formakincs fölött. A díszítés alapelemei akkor sem változnak, mikor a nyomdász a korszellem parancsára — a pompaszerető barokk idejében pl. — gazdagabban tartozik ékesíteni kiadványait. Sok idegen, a kor ízlésének megfelelő — nem nyomdász! — díszítő elem, pompázatos fa- és rézmetszetű (nem ritkán népies, sőt *nemzeti* jellegű) iniciális és záró lepi el ezidőben a könyv lapjait, de a szedhető ornemens, a nyomdai cifra, a maga megszokott, régi formanyelvét föl nem adja. A kor követelményeinek megfelelően legfőlebb *megsokszorozza* ilyenkor ósdi alapmotívumait. Ekkor keletkeznek az ismert elemekből többszörösen — hat-, hétsorososan — összeszótt, a gazdagságtól szinte roskadozó, rezgő hatású címlap-keretek, melyektől bizonyos barokkos színezetet megtagadni valóban nem lehet. A nyomdász díszítő kedvének túlságaként egyébiránt nem ritkán olyan könyvekkel is találkozunk a külföldön, melyekben minden egyes lap szövegrészét, a nyomtatástüköröt, e cifrákból alkotott keret szegélyezi.

Változást itt is a geniális Fournier hoz. A nyomdászattal való tudományos foglalkozás közben ő újítja meg s gazdagítja korszerű díszítő-elemekkel a nyomdai cifrát. „Míg eddig *szedni* csak akkor lehetett a nyomdai ornamenst, ha az a szedés négyzetes képzeletbeli hálózatába beleilleszkedett, vagyis az egyes darabok rajzának a *derékszögű* test síkját kellett kitölteniök, addig Fournier, híven a rokokó szelleméhez, fölbontja ezt a szerkezetet és diagonális megoldásokat keres. A Fournier-díszek elleplezni igyekeznek azt, hogy szedve vannak. Némely figurája a négyszögletes testen *átlósan* áll s az ilyeneknél nem a négyszögletes test oldalai, hanem a sarkok illeszkednek össze. Ezek az új cifrák optikailag áttörnek azt a szédésszerkezetet, mely a szedésben azonban tényleg megvan,“ — mondja Kner Imre, s e megállapításaival a nyomdai cifra Fournier nevéhez fűződő új stílusának lényegét világítja meg. Ez az új formakincs természetesen igen hamar elterjed az

egész művelt világon. Hatása a bécsi Trattneren át, ki maga is sietve adaptálja ezt az új nyomdai forma-gazdagodást, a magyar nyomdászatra is igen jelentős volt.

A XVI. és XVII. századi magyar nyomtatványokban, a címlapot leszámítva, melynek kerete néha többféle cifrából rendkívül gazdag összeállítású (pl. Bornemisza 1584. évi detrekői Prédicatioc-ján, vagy Pázmány: Acta et decreta c., 1629. évi pozsonyi kiadványán), nyomdai díszítés csak módjával fordul elő. A szöveg közt egy-egy szünetjel, végén egy-egy magában álló záródísz, vagy szerényen összerótt ékítmény-csoport. Az ajánlás előtt és után sűrűn találkozunk lécszerűen összeállított „körzettel“. Az „imprimaturt“ is gyakran veszi körül ilyen keret. Szokás volt a lapszámot is apró, egyszerű „cifra“-foglatba helyezni. A legérdekesebbek e nemben a XVII. század végén s a XVIII. század elején, különösen erdélyi nyomdáknál, de külföldön is készült halotti beszédek, melyekben a foglatat közül *maga a szám hiányzik!* Az indexben is szerepelnek hellyel-közzel választó-jelként alkalmazott kis nyomdai díszek. Ritkaságszámba megy az olyan magyar könyv, melyben a nyomtatást végig a könyv minden egyes lapján — ilyen szedhető díszekből, körzetekből összeillesztett — külön keret szegélyezi. Ilyen Mantskovit 1585-ben, Galgócon nyomtatott „Az keresztyéni tudománnak főágai“-ról szóló könyve (Stripszky 1822. sz.). A keret itt az alábbi 12. és 16. számokból áll.

Különösebben magyaros ornamens ezek között nálunk használt szedhető ékítmények között nem akad. Itt legföljebb arról lehet szó, hogy e nemzetközi elterjedésű cifrák közül melyekkel élt előszeretettel a magyar nyomdász. XVI. és XVII. századi nyomdászatainkban kétségkívül az alábbi fölsorolás 12. száma alatt bemutatott díszítmény előfordulása a leggyakoribb. Utána tán a Meynell-Morisonnál nem szereplő, de a nagyszombati nyomda 1773. évi leltárkönyvében előforduló, magyaros díszítés emlékeit keltő, makkos cifra (l. a 25. sz. melléklet 11. sorát) következik. Meynell és Morison nagy gonddal megállapították ezeknek a szedhető nyomdai díszeknek, régies magyarsággal „cifrák“-nak elterjedés-térképét. Az összevetés könnyebbsége kedvéért az ő számozásuk megtartásával igyekeztem ezt a képet magyar előfordulásukkal kiegészíteni. A legegyszerűbb s tán legelőször használt, legismertebb ilyen nyomtatott díszítmény, melynek másait Aldus-kötéseken már 1499-ben s keleti szőnyegeken még sokkal korábban látjuk, az ú. n. *Aldus-level*:

1. Az Aldus-levelet az angol szerzők először *Augsburgban*, Miller egy nyomtatványán találják, 1516-ban. További előfordulásai: *Basel*: Froben, 1517, *Antwerpen*: Hellenus, 1532, *Lyon*: Le Maire, 1533, *Páris*: Wechel, 1537, stb.

Pótlásaim: *Mainz*: Schöffner, 1520, *Krakkó*: Vietor, 1549. (R. M. K. I. 20., a címlapon és az impresszumban), *Kolozsvár*: Heltai, 1560. (R. M. K. I. 41., a címlapon), *Debrecen*: Komlós A., 1569. (Sztropszky 1804/a, a címlapon, egy fametszetű arabeszk fölött) és u. a. díszesebben u. o., 1574. (R. M. K. I. 100., a címlapon), *Bécs*: Trattner 1760. és 1769. évi mintakönyvében a „Röslein“ részben, keretté összeállítva, a 30., ill. az 50. sz. alatt.)

2. Meynell-Morison megállapítása szerint: *Frankfurt*: Egenolff, 1592, *Páris*: Lamesle, 1742, *Lyon*: Delacologne, 1773.

Kiegészítéseim: *Bártfa*: Városi ny., 1671. (R. M. K. II. 1262. és 1264., a 12. számmal kombinálva), *Kolozsvár*: Püspöki ny., 1695. (R. M. K. II. 1795.), *Nagyszombat*: Az Egyet. Ny. 1773. évi mintakönyvében a „rózsák“ között (283. l., 26. sz. mellékletünkön a 17. sor.)

4. Meynell-Morisonnál: *Frankfurt*: Egenolff, 1592, *Páris*: Lamesle, 1742, *Lyon*: Delacologne, 1773, *Madrid*: Imprenta Real, 1799.

Kiegészítéseim: *Magyaróvár*: Huszár Gál 1559. és ugyanó *Debrecen*, 1562. (R. M. K. I. 39. és 48., a címlapokon), *Nagyszombat*: Jezs. koll. ny., 1578. (Sztripszky 2474., a címlap fametszetű címképének szegélye), *Kolozsvár*: Heltai, 1581. (R. M. K. II. 165., a címlapot szegélyező keret ebből van kiszedve), *Nagyszombat*: Jezs. koll. ny., 1584. (R. M. K. I. 214., a címlap kerete), és u. o., 1591. (R. M. K. I. 249.), *Pozsony*: Érs. ny., 1629. (R. M. K. II. 454., a címlap összetett keretének legkülső szegélye.), *Kolozsvár*: Tótfalusi, 1695. (R. M. K. I. 1468. és 1470.). *Kolozsvár*: Telegdi Pap, 1718. (Monimentum S. Sz. Némethi, könyvkezdő lapfő, több cífrával kombinálva.), *Nagyszombat*: Az Egyet. Ny. 1773. évi mintakönyvében, a „rózsák“ között (283. l., 26. sz. mellékletünkön a 16. sor), *Buda*: Az Egyet. Ny. 1824. évi mintakönyvében, a Schriftproben-ben, Röslein 34. és 59. sz.

7. Az angol szerzőknél: *Lyon*: Hugues de la Porte, 1547, *Páris*: Grandjon, 1558, *Oxford*: 1786.

Nálunk: főképp *Debrecenben*, a XVII. század végén, igen sűrűn; Rozsnyai János, Kassai Pál és Töltési István egyaránt használják. (R. M. K. I. 1274., 1276., 1330., 1351., 1421. sz. kiadványaikban s egyebütt, részben magában-állóan, részben keretté egyberőva.)

12. A renaissance legkedveltebb nyomdai cífrája. Használata a XVI. század közepétől a XVIII. század végéig alig csökken. A keleti eredet tán ezen az ornamensen a legszembeesőbb. Díszes arab, perzsa kéziratokon már a XII. században találkozunk vele.

Az angol szerzőknél: *Antwerpen*: Plantin, 1567, *Velence*: Giunta, 1572, *Frankfurt*: Egenolff, 1592, *Páris*: Lamesle, 1742, *Amsterdam*: Wetstein, 1743, *Amsterdam*: Ploos van Amstel, 1767.

Nálunk: *Detrekő*: Bornemisza, 1584. (R. M. K. I. 209., a címlap gazdag kerete), *Galgóc*: Mantskovit, 1585. (Sztripszky 1822, a könyv lapjai végig ebből összeállított keretben), *Bártfa*: Klöss, 1597. (R. M. K. II. 268., lapfő), *Pozsony*: Érs. ny., 1629. (R. M. K. II. 454., több cífrából összeállított címlap-keret, köztük ez is), *Bártfa*: Vár. ny., 1671. (R. M. K. II. 1263. és 1264., egyéb díszítménnyel, többsorosan), *Kolozsvár*: Tótfalusi, 1695. (R. M. K. I. 1469. és 1470., a 16. sz. cífrával együtt), *Kolozsvár*: Telegdi Pap, 1718. (Monimentum., könyvkezdő lapfő), *Nagyszombat*: Egyet. Ny., 1724. (Csernovics: Columen, 30. l.), *Nagyszombat*: Egyet. Ny., az 1773. évi mintakönyv, a „rózsák“ csoportjában, (26. sz. mellékletünkön az 1. sor.)

15. Az angol szerzőknél: *Frankfurt*: Egenolff, 1592, *London*: Caslon, 1785. Nálunk: *Lőcse*: Brewer, 1693. (R. M. K. I. 1442., Gyöngyösi. Az egyes énekek előtt, lapfőként, léccé összerakva), *Kolozsvár*: Tótfalusi, 1695. (R. M. K. I. 1468. és 1470., a 12. számmal kombinálva), *Kolozsvár*: Telegdi Pap, 1718. (Monimentum . . .), *Nagyszombat*: Egyet. Ny., 1725. (Kazy: Ultimum mundi, I. l. és az index előtt), *Bécs*: Kaliwoda, 1746. (Kéri Val.: Exerc., 17. l.), *Nagyszombat*: Egyet. Ny., az 1773. évi mintakönyvben, a „rózsák“ között, 287. l.

16. Az angol szerzőknél: *Antwerpen*: Plantin, 1567., *Velence*: Giunta, 1572, *Frankfurt*: Egenolff, 1592, *Leyden*: Elzevir, 1681, *Amsterdam*: Enschedé, 1768, *Madrid*: Imprenta Real, 1799.

Nálunk: *Galgóc*: Mantskovit, 1585, (Sztripszky 1822., kombinálva a 12. számmal), *Pozsony*: Érs. ny., 1629. (R. M. K. II. 454., a címlap), *Kolozsvár*: Tótfalusi, 1695. (R. M. K. I. 1469. és 1470, a 12. számmal kombinálva), *Kassa*: Jezs. ny., 1740. (Szegedi: Palatium r. Hung. II. rész.), *Bécs*: Kaliwoda, 1746. (Kéri Val.: Exercitationes, I. l.)

Mindezek az itt ismertetett díszítmények természetesen csekély töredékét képviselik csak a nyomdászatban használt, a betűhöz hasonlóan szedhető ornamentikának. De a XVIII. század közepéig kétségkívül a legsűrűbben előforduló „cifrák“. Később Fournier, 1742. évi mintakönyvének tanúsága szerint, hatalmas új, rokokó ízlésű díszítő-anyaggal gazdagítja a nyomdászatnak ezt a művészi ágát.

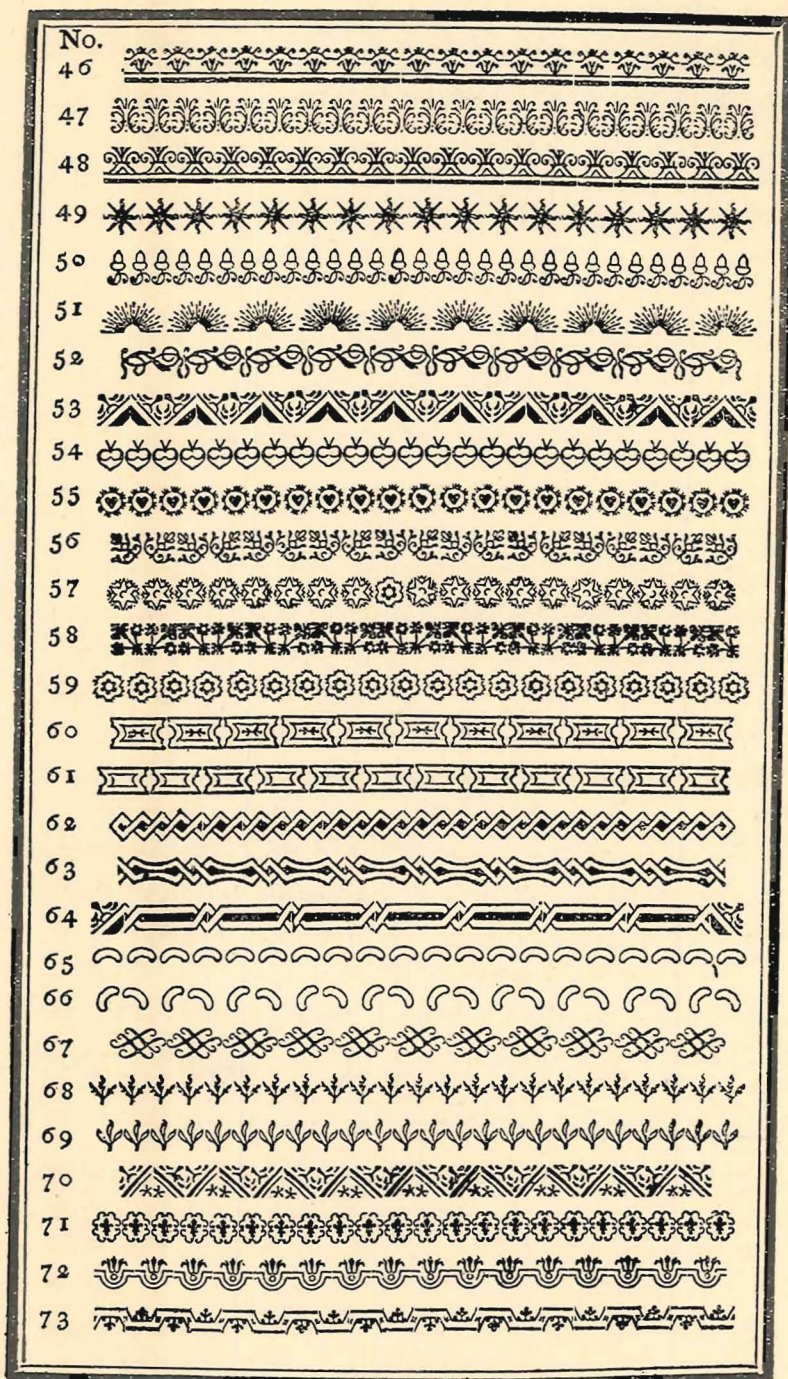
A „cifra“ a nyomdászatnak épp oly nélkülözhetetlen kellékévé vált, mint a betű. A közönség egyre inkább megkívánta, hogy a nyomtatvány lapjait ne csupán betűkkel borítsa be a nyomdász. Az olvasás fárasztó elme-munkája, az emlékezet támogatása, az emlékezés könnyítése is bizonyos szünetek beiktatását írja elő, kötelező erővel a nyomdász számára. E szünetek kitöltésére, a betűk végtelen folyamának megállítására; kiemelésre, elválasztásra, a kicsengő gondolat harmonikus lezárására volt való a szedhető nyomdai dísz. Szerénynek, halknak kellett lennie, hogy a figyelmet *ne ő* kösse le. Vigyáznia kellett, hogy bár idegen területről, a díszítő iparművészet területéről származott, a gondolathordó, szigorú betűhöz mégis illjék. Azt támogassa csak és ne törekedjék külön életre. Elmondhatjuk, hogy az itt ismertetett könyvdíszítő nyomdai ornamentika, a nyomtatással való lassú összehangolódásban, a maga szerény, visszahúzódó, mindig másodrendű mivoltában, tökéletesen töltötte be szerepét.

A nyomdai betűmintakönyvek legtöbbje tartalmaz cifrákat is. A cifra a betűvel együtt-kínált árú volt mindig. A betűöntőnek vagy a nyomdásznak betűin kívül nyomdai ékítmény-készletét is föl kellett sorolnia megrendelői előtt. Meg is tette. Akár külön kiadvány (füzet, függelék) alakjában, akár a betűkkel elvegyítve, vagy azok kereteképp. Minél gazdagabb választéka volt ezekből is, annál nagyobb üzleti eredményre számíthatott.

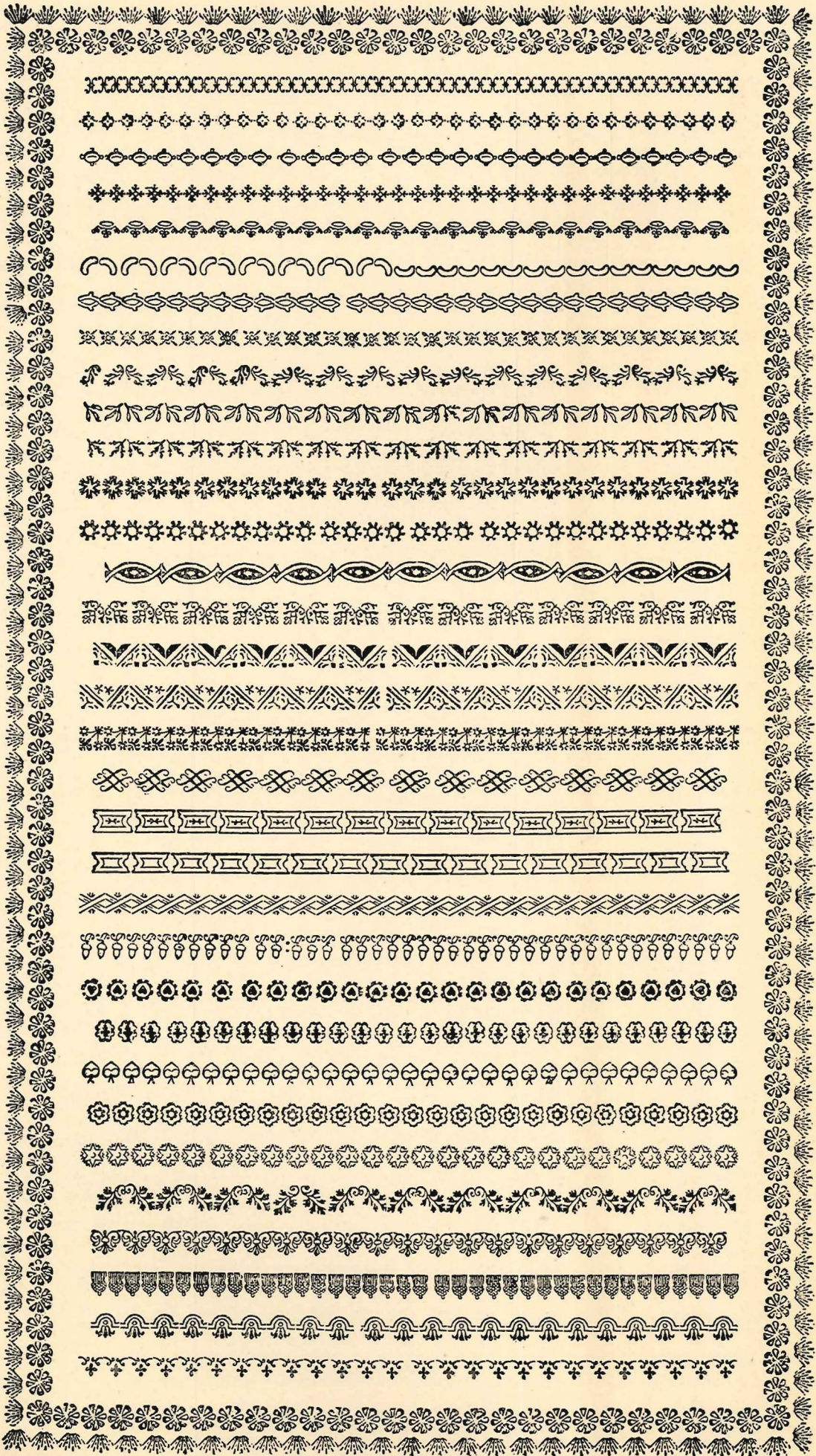
A nagyszombati Egyetemi Nyomda 1773. évi mintakönyve 8 lapra terjedőn felsorakoztatja a nyomda enemű díszítő-darabjait. Ez a „Röslein“ c. rész (két lapját l. a 25. és 26. sz. mellékleten) csak annyiban különbözik közel-egykorú francia rokonaitól, vagy akár a bécsi Trattner 1760. és 1769. évi, szintén erősen franciás ízlésű mintakönyvétől, hogy nyomdai hatásban tán még erőteljesebb amazoknál, márcsak ívrét alakjánál fogva is. Ellentétben a könyv túlterhelt címlapjával és még néhány cifrákból komponált lappal, melyek már az építészet szépségterületére kalandoznak el s szinte az ékítményes metszet (Ornamentstich) hatására törek-szenek, (emlékeztetve kissé azokra a gazda névnapját vagy esküvőjét ünneplő nyomdász-remekre, melyeken még a madár-„cifra“ is betűt csicsereg) — ezek a komoly és tisztán fölsorolásra szorítókozó ábrák megmaradnak a tipográfia határai között s a Szépség szolgálatát csak *nyomdai* eszközökkel látják el.

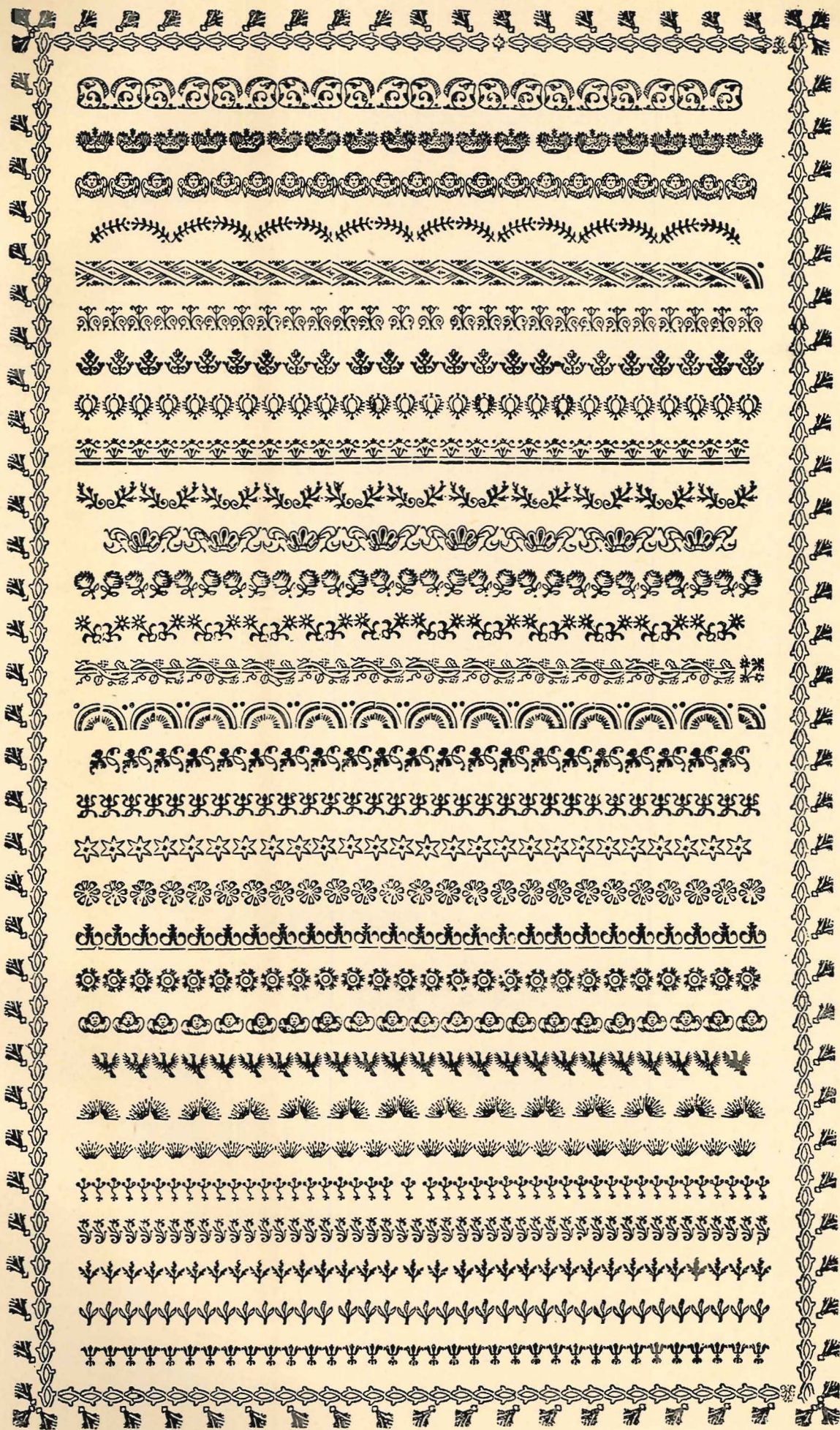
Az Egyetemi Nyomda 1773. évi mintakönyvében 170 féle cifra szerepel. Ezek közül 89-et Trattnertől szerzett be a nyomda, az 1760. és 1769. évi mintakönyvek alapján. A többinek származását illetően találgatásokra vagyunk utalva. Az 1814. évi mintakönyv jelentéktelen mennyiségű nyomtató-díszeket tartalmaz. Az Egyetemi Nyomda 1824-ben már nem éri be vele, hogy igazán gazdag, legmodernebb, empire-stílusú (erősen franciás jellege miatt alighanem párisi származású) körzet-készletét mutogassa, ajánlgassa. (L. a 27. sz. mellékletet.) Fémöntvényeket készít régebbi és újabb *fametszetű* kezdő-, és záródíszeiről, naptári hónapos-képecskéiről, vallásos illusztrációiról, tankönyvekbe való oktató-ábráiról s azokat is külön kiadvány alakjában kínálgatja. (Címét lásd föntebb.) Az ezidőtájt éppen alakuló vagy a pezsgő irodalmi életű reformkor magasabb nyomdai igényeihez igazodó, megújulni kénytelen sok hazai nyomda valóban elárasztja betű- és „cifra“-rende-léseivel az Egyetemi Nyomda öntődéjét. 1826-ban Tichy, váradi nyomdász, 1827-ben a debreceni városi nyomdának Tóth Ferenc (12 mázsára való), a csíki barátok, a pozsonyi Belnay-nyomda, 1828-ban újra Tichy, 1829-ben a pesti Trattner és Károlyi, 1830-ban a pozsonyi Weber, 1832-ben a brassói Schobeln s a kolozsvári líceum, 1837-ben a nagyszombati Tiltsch, 1840-ben a győri Streibig, a marosvásárhelyi és a kolozsvári ref. kollégium, 1841-ben a nagyszombati Spannraft, — betűt és megfelelő mennyiségű díszítményt és fémbe öntött képet rendel a budai Egyetemi Nyomda öntődéjéből. (Dr. Gárdonyi Albert főlevéltárnok úr szíves közlései.)

XVIII. századi nyomdáink mintakönyveiben önálló betűt is alig, saját alkotású szedhető nyomdai ornamenst, cifrát meg éppen egyáltalán nem találunk. Nemzetközi divatcikk volt ez, melyet még a legnagyobb külföldi nyomdászok is a legszabadabban vesznek át egymástól. S így nyomdáról nyomdára haladva, valamennyi állomáson keresztül a közös ős-forrásra, Fournier-re bukkanunk. Mintahogy a rokokó-stílus maga is kiváltképpen a francia szellem alkotása, ugyanúgy ez a korszerűen megújult nyomdai díszítmény, a XVIII. századi cifra

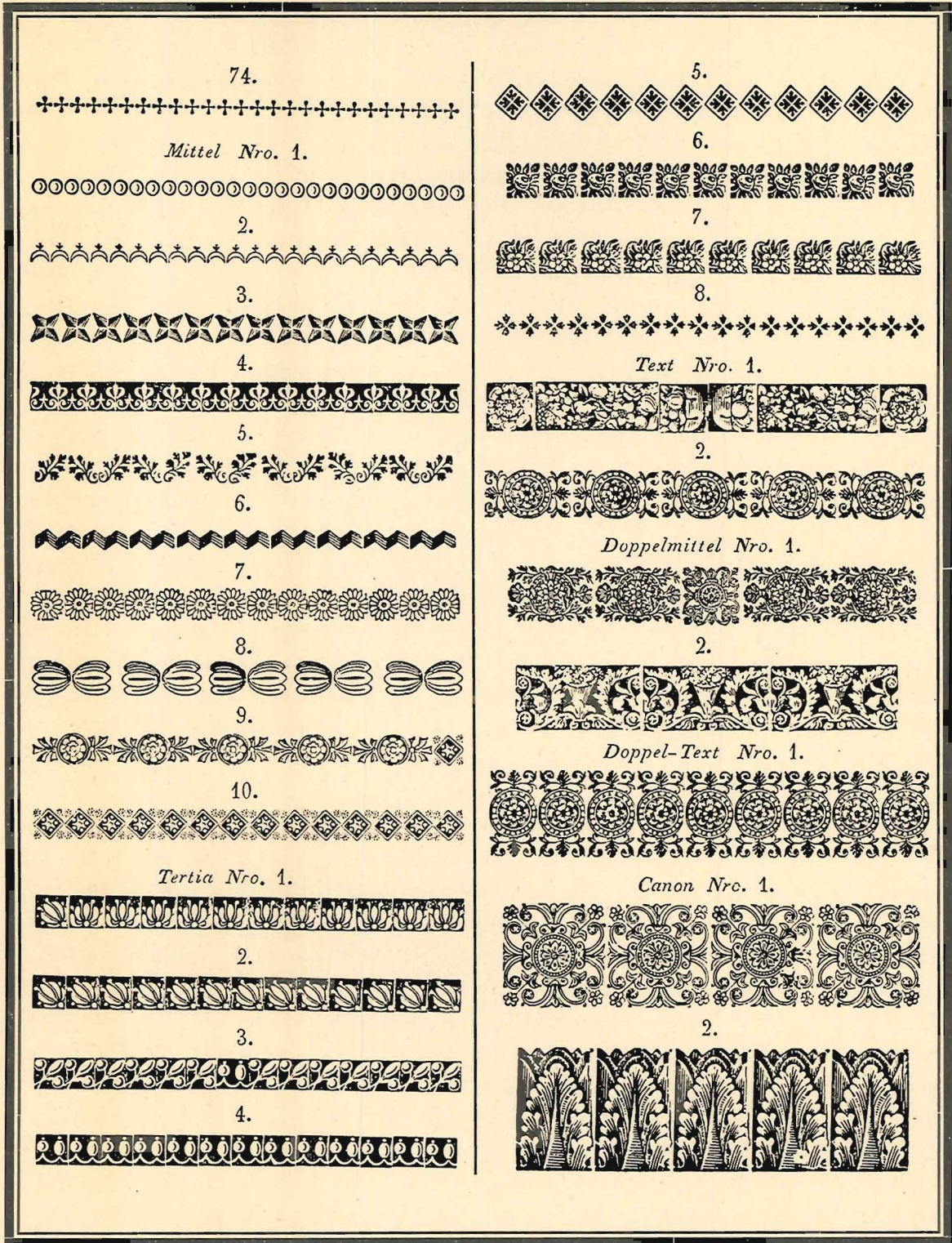

24. Trattner 1760. évi mintakönyvének egy „cifrakkal“ borított lapja.

26. Az Egyetemi Nyomda 1773. évi nagyszombati mintakönyvének egy „cifrákat“ tartalmazó lapja.

27. Körzetek az Egyetemi Nyomda 1824. évi mintakönyvéből.

is nagymértékben a francia művészet terméke, a francia formateremtő képzelet műve. Közelebbről Fournier és iskolája volt az, mely a nyomdászati könyvdíszítésnek ezt a fajtáját önálló művészetté fejlesztette. Hozzánk ez a művészet a bécsi Trattneren keresztül jutott el. Trattner nemcsak szabadalma kényszerével igyekszik vevőkört teremteni magának, hanem fölszerelése rendkívüli gazdagságával és szépségével is. S azt mindenfelé szétküldözött mintakönyveiben ismerteti meg a nyomdász szak-közönsséggel. Így, a finom, franciás ízlésű nyomdai díszítő elemek matricáiból vagy kész öntvényeiből azok is vásárolnak nála, kik különben — betűben — nem üzletfelei. A pozsonyi Landerer is ezek közé tartozott. 1770. évi mintakönyvében, néhány apró virág-guirlande-től eltekintve, melyeket ő készíthetett, rengeteg Trattnertől származó, korszerű, divatos, európa-szerte szereplő cifrát találunk.

De végig, valamennyi itt ismertetett hazai betűmintakönyvben föllelhetjük — többnyire Trattner közvetítésében — a francia rokokó művészet hatását. Még az olyan szerény műhelyek, mint Landerer Lipót Ferenc özvegyének s később leányának, Katalinnak budai, Oderlitzky pozsonyi, Engel pécsi officinái is kénytelenek nyomtatványaiknak bizonyos divatos színezetet adni, hogy a kor általános művészi ízlésének (stílusának) megfeleljenek. S ezt a legkönnyebben, legnyilvánvalóbban korszerű cifrák alkalmazásával érhették el. (Ebből persze tévedés volna arra következtetni, hogy maga a betű, melynek formagazdagsága történelme során, mint láttuk, szinte végtelen volt, nem szintúgy hordozója korok stílus-képének és törekvéseinek. Éppen a betűn, e rendkívül rugalmas, úgyszólván korlátlan változatosságra képes kis jelen ne hagyott volna nyomot a kor szelleme? Nem, valóban, a betű sem volt soha sem ment a kor stílus-jegyeitől! S nem az ma sem. Csak természetesen e jegyek fölisméréséhez gyakorlottabb, iskolázottabb, a legfinomabb különbségeket is észrebevő és értékelő szemre van szükség.)

A budai özv. Landerernének jelentéktelen kis cifra-készlete lehetett. Mintakönyvében csak a betűket szegi be körzetekkel. Külön kollekcióként nem mutatja be őket. A nyomdászra az is jellemző (ízlésleplező), hogy egy eléje kerülő betű-, vagy cifra-sorozatból mit választ. Katalin asszony vásárlásának szempontja, mikor Trattner mintakönyvét lapozgatta, nyilván az volt, hogy tartós, sokáig használható, a kor stílusát alig is éreztető díszítményeket szerezzen. (Köztük van többek között, a főntebb 12. sz. alatt bemutatott ősrégi cifra is.) Az ő kiadványainak, melyek nem kényesebb ízlésű fogyasztó-közönység számára készültek, nem volt szükségük „modern“ kiállításra.

A pécsi Engel-nyomda vadonatúj berendezésével együtt nagy mennyiségű cifrát is vásárol Trattnertől. Igen ízléses, szép kollekcióval látja el magát. Bemutató mintakönyvében 25 féle nyomdai ékítményt, körzetet találunk. Szörnyűséges, barokkizáló *fametszetű* fejlécei és záródíszzei, melyekkel néhány ünnepi

kiadványán találkozunk, nyilván saját, vagy valamelyik alkalmazottjának remeklései. Semmiképp sem Trattnertől valók (s nem is rézmetszetek), mint e nyomda monográfiájának szerzője, Nyakas Sarolta gondolja.

A kitűnő pozsonyi Patzko-nyomda 1777. évi mintakönyve a betűminták köré keretté összeillesztett 40—50 féle cifrát tartalmaz. Legnagyobb részük még Trattner készletéből származik. Csak egyiken-másikon látszik halványan az átmenet XVI. Lajos korának stílusába. Ezek újabbak. Trattner 1760. és 1769. évi mintakönyveiben ilyenek még nem szerepelnek.

Weber mintakönyve végén két külön lapra nyomtatja le cifrái sorozatát, összesen mintegy 35—36 darabot. Trattner legismertebb, hazánkban szélteben használt ornamentei ezek. A Fővárosi Könyvtár tulajdonában lévő mintakönyv Weber kézipéldánya volt. Ebben összegyűjtve megtaláljuk nyomtatványai díszítésére szolgáló egyéb, fametszetű fejlécei és zárói gazdag sorozatát is. A könyvdíszítés stílusfejlődésére jellemző anyagot találhat itt a kutató: kezdve a barokkos fametszettől a kései empire könyvdíszig.

Mühlsteffen azt a néhány cifrát, melyet mintakönyvébe fölszed, betűivel együtt Trattnertől szerezte be. Egészen egyszerű, apró, összeróva keretnek alkalmas kis körzetkészlet ez. Néhány barokkos fametszetű záródísz is közöl a mintakönyv.

Oderlitzky mintakönyvében nemcsak a betűk kopottsága nyilvánvaló, hanem a szedhető nyomdadíszeké is. Alig is használ néhányat, de még azok összeillesztését is gondatlanul végzi. 22. számú mellékletünk azt mutatja, hogy még az egyenes léckörzetnek egybefüggő vonallá összerakásával sem törődik. Azt sem bánja, ha az szaggatott, egyenetlen marad.

Zocher Antal 1795. évi pozsonyi mintakönyvében a betűmutatványok nyomtatástükre végig egyazon ornamentális keretbe van foglalva. Külön cifra-kollekciót ez a füzet nem tartalmaz. Annál többet az 1817. évi pesti mintakönyv. Itt 76 darabot találunk. Különös jellegzetességük persze ezeknek sincs. Csillagok, hullámvonalak, körök, négyszögek és levelek, a legegyszerűbb stilizáltságban és összeillesztésben. Alig egy-kettőn ismerhető fel halványan az empire-os színezet. Szerény nyomdász-vevőközönség számára, minél szerényebbre fogott könyvdíszítő cifrák ezek, Zocher szerény képességeitől telők.

FORRÁSOK

- Ballagi Aladár: A magyar nyomdászat történelmi fejlődése 1472—1877. Bp.: Franklin 1878.
- Baranyay József: A komáromi nyomdászat és a komáromi sajtó története. Bp.: Nagel O. 1914.
- Bertieri, Raffaello: Italienische Kalligraphen und Schriftkünstler im XVI. Jh. Philobiblon, Jg. 1929. Seite: 1, 41, 73, 119 u. 155.
- Csűrös Ferenc: A debreceni városi nyomda története. Debrecen: Városi ny. 1911.
- Czakó Elemér: Cirill-betűs könyvek Budán. Bpesti Szemle 741. sz. 195—206. 1. Bp.: Franklin 1939. (A M. Tud. Akad. megbízásából.)
- Dahl, Svend: Geschichte des Buches. Leipzig: Hiersemann 1928.
- Dézi Lajos: Misztótfalusi Kis Miklós. Bp.: Ráth M. 1898. (Magyar Történelmi Életrajzok.)
- Dürer, Albrecht: Unterweisung der Messung. Hg. v. A. Peltzer. München: Süddeutsche Monatsh. 1908.
- Faulmann, Karl: Ill. Geschichte der Buchdruckerkunst. Wien, Pest, Leipzig: Hartleben 1882.
- Faulmann, Karl: Ill. Geschichte der Schrift. Wien, Pest, Leipzig: Hartleben 1880.
- Ferenczi Zoltán: A kolozsvári nyomdászat története. Kolozsvár: Ajtai 1896.
- Fitz József: Hess András, a budai ősnyomdász. Bp.: Magyar Bibliophil Társaság. 1932. Gyoma: Kner.
- Gárdonyi Albert: A betűmetszés mesterségének magyar úttörője [Falka Sámuel]. Magyar Könyvszemle, LXIII. évf. 69—71. 1. Bp.: Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtára 1939.
- Gárdonyi Albert: Magyarországi könyvnyomdászat és könyvkereskedelem a 18. században, különös tekintettel Budára és Pestre. Bp.: Lantos 1917.
- Gulyás Pál: A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században. Bp.: O. Széchényi Könyvtár 1931. (281 hasonmással.)
- Iványi Béla & Gárdonyi Albert: A kir. magyar Egyetemi Nyomda története 1577—1927. (Szerk. Czakó Elemér.) Bp.: Egyet. Ny. 1927.
- Kelényi B. Ottó: A stereotypia első magyar mestere [Falka Sámuel]. Magyar Bibliofil Szemle II. évf. 121—126. 1. Bp.: Lantos 1925.
- Kner Imre: A régi magyar betűtermelés önállóságáról. Magyar Grafika, IX. évf. 82—91. 1. Bp.: Biró M. 1928.
- Kováts S. János: A könyvnyomtatás története Vas megyében. Szombathely: Bertalanffy J. 1891.
- Lexikon des gesamten Buchwesens. Hg. v. K. Löffler u. J. Kirchner. Bd. 1—3. Leipzig: Hiersemann 1935—37.
- Máté Károly: A könyv morfológiája. Tanulmány a XVI. és XVII. századi magyar irodalom történetéhez. Minerva, IX. évf. 252—302. 1. Pécs: Dunántúl ny. 1930.
- Mayer, Anton: Wiens Buchdruckergeschichte 1482—1882. Bd. 1—2. Wien: Jasper 1882—87.
- Meynell, Francis & Morison, Stanley: Printers flowers and arabesques. The Fleuron. A journal of typography, 1923. 1. 1—43. London: Office of the Fleuron 1923.
- M. Tótfalusi Kis Miklós Mentsége. Kolozsváratt 1698. Újra kiad. Gyalui Farkas. Kolozsvár: Ellenzék sajtója 1902.
- Novák László: A nyomdászat története. 1—7 köt. Bp.: Világosság 1928—30. (Grafikai Művészetek Könyvtára.)
- Nyakas Sarolta: Az első pécsi nyomda története 1773—1836. Pécs: Dunántúl ny. r. t. 1934. (Közl. a pécsi Erzsébet-tudományegy. könyvtárából, 32.)

- Nyomdászati lexikon. Szerk. Biró Miklós, Kertész Árpád és Novák László. Bp.: Biró M. 1936.
- Petrik Géza: Magyarország bibliographiája 1712—1860. 1—3 köt., 1 pótköt. Bp.: Pallas 1888—1897.
- Pichler, Alois: Entstehung der Pressburger Zeitung. Zum 150. Jahrgange. Pozsony: C. Angermayer 1913.
- Pitroff Pál: A győri sajtó története (1728—1850.) Győr: Nitsmann 1915. (Győr szab. kir. város kiad.)
- Rovó Aladár: A betű. Hogyan készül a könyv? Bp.: Fővárosi Könyvkiadó 1929.
- Szabó Károly: Régi magyar könyvtár. Az 1531—1711. megjelent magyarnyelvű nyomtatványok könyvészeti kézikönyve. Bp.: M. Tud. Akad. 1879. (Tanulmányunk szövegrészében így jelezve: R. M. K. I.)
- Szabó Károly: Régi magyar könyvtár II. köt. Az 1473-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok könyvészeti kézikönyve. Bp.: M. Tud. Akad. 1885. (Tanulmányunk szövegrészében így jelezve: R. M. K. II.)
- Szekfű Gyula: Magyar történet. A tizenhetedik század. Bp.: Egyet. Ny., é. n. (Hóman—Szekfű: Magyar történet, V. köt.)
- Szekfű Gyula: Magyar történet. A tizennyolcadik század. Bp.: Egyet. Ny., é. n. (Hóman—Szekfű: Magyar történet, VI. köt.)
- Szendrei János & Szentiványi Gyula: Magyar képzőművészek lexikona. I. köt. A—G-ig. Bp.: 1915. (Több nem jelent meg.)
- Szinnyi József: Irodalmunk története 1711—1772. Bp.: Weissmann 1876.
- Szinnyi József: Magyar írók élete és munkái. 1—14 köt. Bp.: M. Tud. Akad. 1891—1914.
- Tory, Geofroy, — de Bourges: Champfleury. Paris: G. Tory 1529.
- Trócsányi Zoltán: Régi magyar nyomtatványok helyesírása. Bp.: M. Tud. Akad. 1935. (A magyar nyelvtudomány kézikönyve, I. köt. 10. füz.)
- Updike, Daniel Berkeley: Printing types. Their history, forms, and use. Vol. 1—2. Cambridge: Harvard University Press 1927.

E könyveken kívül, az intézetek vezetőinek messzemenő készségéből, korlátozás nélkül, a legszabadabban használhattam: a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi-Könyvtárát, mely egyébként az ismertett magyar nyomdai betűmintakönyvek legtöbbjét is őrzi; az Országos s a Fővárosi Levéltár gazdag állományát; a Fővárosi és az Egyetemi Könyvtár gyűjteményeit. Minthogy az Egyetemi Nyomda házi irattára ezidő szerint hozzáférhetetlen, bizonyos kérdések tisztázása végett Czákó Elemér, Iványi Béla és Gárdonyi Albert urakhoz kellett fordulnom. Ők, följegyzéseik alapján, a kívánt fölvilágosításokat mindenkor lekötelező készséggel megadták. Hálás köszönet érte. Pozsonyi adatok megszerzésében Kumlik Emil ny. könyvtárigazgató úr volt segítségemre. Őt is hálám illeti. Köszönettel tartozom Máté Károly nyomdaigazgató úrnak, az Egyetemi Nyomda 1824. évi, régi kéziratok bejegyzéseket tartalmazó mintakönyvének átengedéseért; Dr. Mihalik Gusztáv, fővárosi házinyomdai főtiszt úrnak, Schopp János ny. művezető úrnak s mindenek fölött kiadványunk nyomtatójának, Kner Imrének, kik nyomdász-szakkérdésekben támogattak értékes tanácsaikkal. Köszönetet mondok Enyvvári Jenő könyvtárigazgató úrnak, Társaságunk elnökének, ki munkámat szerető figyelemmel kísérte szüntelenül s a könyv készültében páratlan anyagismeretével mindvégig támogattott; s végül a Magyar Bibliophil Társaság Választmányának s különösen Fitz József és Trócsányi Zoltán uraknak, a könyv eszméje fölvetéseért s a pazar nyomdai kivitelezés lehetővé tételéért.

MUTATÓ

	Lap
I.	
A szerző szonettje a betűhöz	5
A jelírás — a betű — keletkezése	7
A latin betű eredete	7
Ma is használt latin betűnk Nagy Károly korának alkotása	8
A nyomtatott betű kialakulása	8
A renaissance kalligráfusai alapítják meg a betűtudományt	8
Pacioli, Dürer, Tory, Yciar, mint betűművészek	8—9
Bocskay György, magyar kalligráfus	9
1. melléklet: Geofroy Tory egy betűjének hasonmása	11
2. melléklet: Yciar, spanyol kalligráfus remekének egy lapja	13
A nyomdabetűk kereskedelmének kezdetei	10
A kereskedelem fokozói: az első betűmintakönyvek	10
A nyomdai és öntődei mintakönyvek kiemelkedő külföldi példái	15—18
3. melléklet: A világhíres párisi betűöntő és nyomdásztudós, Fournier 1742. évi mintakönyvének címlapja	19
II.	
A magyarság betűválasztása	21
Társulása a latin betűvel	21
A latin betű hasonulása a magyar nyelvhez	22
A magyarság nemzetiségeinek kulturális gondviselője	23
A maguk anyanyelvén mind tőle kapnak kezükbe <i>könyvet</i>	23
Volt-e eredeti, minden más nemzetétől elütő magyar betű?	23
Hol tanulnak a XVI. és XVII. század magyar nyomdászai?	24
S hol szerzik betűiket?	25
M. Tótfalusi Kis Miklós betűi	26—29
4. melléklet (a szöveg között): Betűmutatvány Tótfalusi egy könyvéből	27
Az első magyar betűmintakönyvnek nyoma veszett	29
Telegdi Pap 1723. évi Specimen-je ez, M. Tótfalusi betűiből	29
Kapronczai Ádám	30
XVI. és XVII. századi nyomdáinkról általában	31—32
A nagyszombati jezsuita nyomda alapítása. Telegdi	32
E nyomda XVI. és XVII. századi működése. Összeköttetései Béccsel	33
Betűszállításai más magyar nyomdáknak. Fénykora a XVIII. században	33—34
A jezsuita rend föloszlata. Nyomdaleltár 1773-ból	35
A leltározók a nyomdában talált betűkről lenyomatot vesznek	35
Ez az Egyetemi Nyomda 1773. évi betűmintakönyve	35—46
A bécsi Trattner hatása a XVIII. század magyar nyomdászatára	36
5. melléklet: Trattner 1760. évi mintakönyvének egy lapja	37
6. melléklet: Az Egyetemi Nyomda 1773. évi mintakönyvének nagygrádusú verzálisai	39
7. melléklet: Az Egyetemi Nyomda 1773. évi mintakönyvének antikvái	41
8. melléklet: Az Egyetemi Nyomda 1773. évi mintakönyvének duplex betűi	43

Falka Sámuel működése az Egyetemi Nyomdánál	46—62
9. <i>melléklet</i> : Az Egyetemi Nyomda 1814. évi mintakönyvének címlapja	47
E mintakönyv ismertetése	46—52
10. <i>melléklet</i> : Az Egyetemi Nyomda remekének, az 1817. évi Missalénak egy lapja, Falka betűivel	48. lap után
11. <i>melléklet</i> : Az Egyetemi Nyomda egy alkalmi dísznyomtatványának címlapja, Falka betűivel	51
Az Egyetemi Nyomda 1824. évi betűmintakönyvének ismertetése	53—54
12. <i>melléklet</i> : Ugyane mintakönyv címlapjának hasonmása	55
13—15. <i>melléklet</i> : Falka Sámuel metszette betűk gyűjteménye	57, 59, 61
Landerer János Mihály pozsonyi betűöntődjének mintakönyve	63—69
16. <i>melléklet</i> : Ugyane mintakönyv egy lapjának hasonmása	65
17. <i>melléklet</i> : A budai Landerer-nyomda mintakönyvének címlapja	67
E mintakönyv ismertetése	69—70
18. <i>melléklet</i> : A pécsi Engel-nyomda mintakönyvének címlapja	71
Egy és más e nyomdáról és mintakönyvéről	73—74
19. <i>melléklet</i> : A pozsonyi Patzko-nyomda mintakönyvének címlapja	75
Pozsony nyomdászata a XVIII. század végén. Patzko és a Magyar Hírmondó	77—78
20. <i>melléklet</i> : Weber S. P. mintakönyvének címlapja	79
Weber jelentősége, mint nyomdászé és mint kiadó	81—82
21. <i>melléklet</i> : A nagyszzebeni Mühlsteffen-nyomda mintakönyvének címlapja	83
E jelentéktelen nyomda néhány éves vergődése	85—86
22. <i>melléklet</i> : A pozsonyi Oderlitzky-nyomda mintakönyvének egy lapja	87
Pozsonyi nem-nyomdász könyvkiadók a XVIII. század végén. Oderlitzky működése	89—90
Zocher Antal betűöntő pozsonyi és pesti mintakönyve	91—93
23. <i>melléklet</i> (a szöveg között): Egy Zocher metszette betűfajta	92

III.

A nyomtatott díszítmény, a nyomdai „cifra“ keletkezése	94
Gyors elterjedése az egész könyvnyomtató térségen	95
E sajátosan maradi formakincs évszázadokon át alig változik	95
A XVIII. század közepén Fournier új elemekkel gazdagítja a cifrát	96
XVI. és XVII. századi magyar példák a „cifra“ használatára	97
E keleti eredetű nyomdai ornamentika alapfajai (Meynell és Morison nyomán)	97
Meynell és Morison megállapításainak kiegészítése magyar analógiákkal	97—99
A magyar nyomdai mintakönyvek mind tartalmazznak nyomdai „cifrát“ is	99
A XVIII. századvég legtöbb magyar nyomdája Trattnerrel szerzi be cifrái javát	100
24. <i>melléklet</i> : Trattner 1760. évi mintakönyvének egy cifrával borított lapja	101
25—27. <i>melléklet</i> : Cifrát tartalmazó lapok az Egyetemi Nyomda 1773. és 1824. évi mintakönyveiből	103, 105, 107
Az ismertetett magyar mintakönyvekben előforduló cifrákról	109—110
E tanulmány forrásai	111—112

*Ez a könyv
a Magyar Bibliophil Társaság
számára készült
Kner Izidor könyvnyomdájában Gyomán,
a könyvnyomtatás 500. esztendejében,
1940 július havában.
160 számozott példány a Társaság tagjai számára
a Diósgyőri Papírgyár Rt.
fehér utánczott merített papirosán,
440 példány pedig a könyvpiac számára
diósgyőri régies, sárgás famentes
papiroson nyomatott.*